

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО-
ЗНАВ-
СТВО

7

1979

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР
Київський ордена Леніна державний
університет ім. Т. Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ МООВО- ЗНАВ- СТВО

Республіканський
міжвідомчий
науковий
збірник

Заснований у 1972 р.

ВИПУСК 7

Київ
Видавництво при Київському
державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа»
1979

В збірник поміщені твори учених мовознавчих кафедр вузів по теоретическим вопросам мовознавства, дослідження по окремих розділах мовознавчих дисциплін, які читються в університетах і педінститутах; методическіе розробки, дослідження по історії науки.

Для преподавателей мовознавчих кафедр, аспірантів, учителів-мовознавців і студентів-філологів.

Редакційна колегія: проф. І. К. Кучеренко (відп. ред.), проф. Д. Х. Баранник, проф. С. П. Бевзенко, проф. О. А. Біленький, доц. О. І. Білодід (заст. відп. ред.), проф. Й. О. Дзєндзєлівський, проф. П. С. Дудик, проф. М. А. Жовтобрюх, доц. Л. О. Кадомцева (відп. секр.), проф. І. І. Ковалик, проф. В. В. Коптілов, проф. Ф. П. Медведєв, проф. В. М. Русанівський, проф. Н. І. Тоцька.

Адреса редакційної колегії: 252017, Київ-17, бульвар Т. Шевченка, 14, держуніверситет, кафедра української мови, тел. 21-03-15.

Редакція літератури з філології та журналістики
Зав. редакцією М. Л. Скірта

Л. О. КАДОМЦЕВА, доц.,
Київський університет

ФІЛОЛОГІЧНА НАУКА В ДЕСЯТІЙ П'ЯТИРІЧЦІ

Основою всіх видів практичної діяльності працівників вищої школи УРСР у десятій п'ятирічці є історичні рішення XXV з'їзду КПРС, постанови партії про розвиток народної освіти, програмні документи пленумів ЦК КПРС та ЦК Компартії України — як і скеровуючі поточні завдання, накреслені партією і урядом у галузі внутрішнього і зовнішньополітичного життя нашої країни.

Невід'ємність спеціальних навчально-педагогічних проблем вищої школи від загальнонародних завдань є основою радянської школи, визначником її здобутків і прогресу.

Говорячи про спільні устремління народу в примноженні загального добробуту, у здійсненні завдань п'ятирічки, Л. І. Брежнев у доповіді на липневому (1978 рік) Пленумі Центрального Комітету КПРС «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР» відзначив: «Наш хліб — це результат об'єднаної праці селянина, робітника й інтелігента» [5].

Прийняття нової Конституції СРСР стало подією історичного значення для розвитку народної освіти. Основний Закон ствердив успіхи радянської школи за шість десятиліть історії і накреслив перспективи її наступного вдосконалення. «Нова Конституція — це, можна сказати, концентрований підсумок усього шістдесятирічного розвитку Радянської держави. Вона яскраво свідчить про те, що ідеї, проголошені Жовтнем, заповіти Леніна успішно втілюються в життя», — підкреслив Л. І. Брежнев в історичній доповіді при прийнятті нової Конституції СРСР [2, 3]. Матеріальною основою вищої школи є ствердження і гарантування Основним Законом для всіх громадян рівного права на вищу освіту, безкоштовності навчання, розвитку всіх видів освіти, зокрема заочної й вечірньої, можливості навчання рідною мовою, поліпшення планування потреб у спеціалістах з вищою освітою.

Вища школа як вища ланка народної освіти, природно, пов'язана з проблемами середньої школи. Педагогічні інститути й університети в багатьох практичних виходах є базою підготовки вчителів, і тому їх навчальні програми звернені до середньої школи.

Формулюючи невідкладні завдання середньої школи, Л. І. Брежнев на XXV з'їзді партії підкреслив головне з них: прищеплювати учням уміння самостійно орієнтуватися у стрімкому потоці інформації, викликаній науково-технічним прогресом [3, 86].*

Це означає, що в дидактичних функціях вища школа повинна скеровуватися на інтенсифікацію навчального процесу, на підготовку таких учителів, які могли б упроваджувати в життя основні завдання середньої школи, зумовлені вимогами сучасності.

Зв'язок вищої освіти, насамперед гуманітарної, із середньою школою можна розглядати як зв'язок теорії з практикою — основу основ марксистсько-ленінської методології, що визначає всі види суспільно корисної діяльності.

У середній школі закладається і з вищої школи повертається до неї на ще вищому щаблі все те, що становить зміст радянської педагогічної науки: єдність навчання і виховання, формування матеріалістичного марксистсько-ленінського світогляду, вивчення основ наук у зв'язку з практикою комуністичного будівництва.

Саме тому визначальним документом для працівників вищої школи стала постанова Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовка їх до праці». У постанові на чільне місце висувається завдання ефективності роботи школи, і в зміст цього поняття вкладається загальнодержавний курс виробництва, викликаний до життя сформульованими партією завданнями п'ятирічки ефективності і якості.

У привітальному листі ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР Всесоюзному з'їздові вчителів сказано: «Головне завдання вищої школи на сучасному етапі полягає в послідовному перетворенні в життя рішень XXV з'їзду КПРС про дальший розвиток і вдосконалення народної освіти, підвищення ефективності і якості навчання і виховання учнів, підготовку їх до життя і праці» [6]. Це повною мірою стосується й вищої школи.

Вища школа на сучасному етапі її розвитку розвиває і втілює в життя ті історичні накреслення партії й уряду, які визначені були ще в 1972 р. постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи», «Про дальше вдосконалення системи професійно-технічної освіти», «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні».

Здійснюючи процес навчання у невід'ємному зв'язку з процесом виховання, працівники вищої школи беруть на озброєння і постанову ЦК КПРС «Про завдання партійної освіти в світлі рішень XXV з'їзду КПРС».

Дедалі міцніше зв'язок системи партійної освіти викладачів вузів із практикою їх педагогічної діяльності. Практика узагальнює досвід обговорення на теоретичних семінарах вузів партійних документів поряд з обговоренням спеціальних навчальних проблем. Для викладачів гуманітарних циклів, зокрема для викладачів-філологів, кожне вивчення програмних матеріалів XXV з'їзду КПРС, нової Конституції СРСР, постанов ЦК КПРС і ЦК Компартії України є стимулом вдосконалення методологічного базису навчального процесу. Викладачі мовознавчих дисциплін зосереджують увагу

на таких важливих питаннях, як: закономірності розвитку мов соціалістичних націй СРСР, радянські основи національно-мовного будівництва у світлі ленінської національної політики, мова й ідеологічна боротьба та ін. Усе це і є відповіддю на заклики партії щодо ефективності й якості роботи, визначеної В. В. Щербицьким на XXV з'їзді Компартії України для працівників освіти в головному напрямі: розв'язувати дедалі складніші завдання комуністичного будівництва, прискореного науково-технічного прогресу, за якими повинна встигати школа [4, 45—46].

Науково-технічний прогрес з курсом на ефективність і якість праці спричиняє в цій п'ятирічці і ряд спеціальних фахових завдань, які стоять перед працівниками вищої школи, зокрема викладачами мовознавчих дисциплін.

Мова, як і кожне суспільне явище, перебуває у діалектичному розвитку, переживаючи певні стани, пов'язані між собою. «...Коли розглядати яке завгодно суспільне явище в процесі його розвитку, то в ньому завжди виявляться залишки минулого, основи сучасного і зародки майбутнього», — писав В. І. Ленін [1, 169]. У змісті мовознавчої освіти є насамперед значний напрям: вивчення історії мови, здобутків вітчизняного й світового мовознавства, переосмислення досвіду попередніх мовознавчих шкіл і вчень. І все це є актуальним для поступу науки про мову й загалом мовознавчої освіти.

Однак у головних напрямках мовознавча освіта на філологічних факультетах університетів і педінститутів пов'язана із сучасним станом мови. Мовознавчі курси і спецкурси з навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» визначені основними напрямками радянської лінгвістичної науки, які передбачають дослідження таких суспільно вагомих явищ, як: мова і суспільство, мова і формування людської особистості, мова і естетична поведінка людини, мова як засіб масової комунікації, мова як засіб ідеологічної боротьби та ін.

Навчально-виховний процес завжди виражав і виражає суспільний і науково-технічний прогрес. Суттєвим моментом цього діалектичного зв'язку є прогнозування освіти, що віддзеркалює наукові передбачення.

XXV з'їзд КПРС у галузі теоретичної діяльності науковців поставив завдання: «Підвищити обґрунтованість прогнозів науково-технічного прогресу і соціально-економічних процесів, розширити використання цих прогнозів при розробці народногосподарських планів» [3, 192].

Футурологи, які визначають горизонти середньої школи майбутнього, вказують на зближення математичних циклів навчальних дисциплін з дисциплінами гуманітарними. Це означає не підміну, наприклад, лінгвістики математикою чи застосування в ній математичних методів, як це знаходить свій вияв у структурно прикладному мовознавстві. Йдеться передусім про математизацію мислення, точність і аргументованість знань, логічність визначень і доведень.

З указанного погляду перед викладачами граматики мови у вузі постають завдання щодо впровадження такої методики навчання, яка була б орієнтована на все далі зростаючі можливості людського пізнання і все далі зростаючий рівень мислення в його аксіоматичності, в його еволюції до високих абстракцій.

Майбутній учитель-словесник повинен володіти арсеналом прийомів раціонального проведення уроку з граматики, під час якого відбувалася б активна робота кожного учня: узагальнюючі категорії граматики одержували б логічно впорядковане пояснення, граматичні визначення — чітку побудову дефініцій, перелік і пояснення ознак граматичного явища — дедуктивну чи індуктивну схему доведення і под. При такій умові урок з граматики стане інструментом розвитку мислення учня, який постійно перебуватиме у все ширшому колі нової інформації, яку дають насамперед науки природничі й точні, а відтак і мовний розвиток учня забезпечуватиме якісне оволодіння інформацією. Адже якість запам'ятовування, сприйняття й перетворення інформації зрештою зумовлюється мовним розвитком, бо набуті знання стають предметними лише у їх мовній реалізації.

Розвиток і вдосконалення суспільної функції мови як знаряддя масової комунікації зумовлюють і такі завдання перед учителями-словесниками, як боротьба за мовну культуру, естетику вислову, гармонійне оволодіння учнями інтелектуальними й естетичними засобами мови. Це забезпечується у вузі читанням курсу практичної стилістики, різних спецкурсів, проведенням спецсемінарів, навчальним предметом яких є скерованість мовної освіти на мовну культуру й мовну поведінку людини — члена суспільства розвинутого соціалізму.

У зміст цього широкого завдання входить багато практично значимих напрямів навчання: в загальному культура мови означає знання стильової диференціації мови, специфіки її усного й писемного різновидів, активний словник, точне, ситуативно виправдане вживання слова, знання виразових засобів мови, уміле використання мовної образності, ясність і змістовність вислову; мовна орієнтація й мовна поведінка людини визначаються її умінням володіти орфографічними й орфоепічними нормами мови, здатністю якісно й точно висловлювати й записувати свої думки, складати необхідну життєво потрібну документацію тощо.

Основи такої широкої роботи майбутнього вчителя-словесника і тих філологів, які працюють в середовищі регламентуючих мовну комунікацію установ (редакція, радіо, телебачення), закладаються у вищій школі — на філологічних факультетах університетів і педінститутів.

Вища школа в десятій п'ятирічці повинна стати й осередком наукових лінгвістичних досліджень.

У першу чергу потребують наступного розвитку теоретичні дослідження мови, які регламентують суспільну практику мови в усіх її функціях — комунікативно-пізнавальній і освітній, дидак-

тичній. Мовні спецкурси і спецсемінари вимагають конкретної фахової спеціалізації студентів: учительська праця, редакторська, перекладацька, наукова й науково-методична діяльність. Тематика спецкурсів і спецсемінарів повинна актуалізуватися у відповідності із суспільними потребами; вивчення мови як засобу комунікації (радіо, телебачення, кіно, газета); дослідження стильових різновидів мовлення, що обіймають найзагальніший вжиток (діловий, професійно-технічний стиль, мова документації); засвоєння літературної норми — в усному й писемному типі мови; вивчення мовлення різних суспільних верст населення, стилістики національної мови, теорії і практики перекладу, російсько-українських мовних зв'язків, методики викладання мовознавчих дисциплін у вузі й середній школі.

У кожній ланці освіти треба домагатися втілення ще якісніших форм поєднання процесів навчання і виховання, щоб забезпечити виконання завдань, що їх ставить перед вищою школою наш суспільний прогрес.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 1. 2. *Брежнєв Л. І.* Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. К., 1977. 3. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976. 4. Матеріали XXV з'їзду Компартії України. К., 1976. 5. Радянська Україна, 1978, 4 липня. 6. Радянська освіта, 1978, 29 червня.

І. І. КОВАЛИК, проф.,

Івано-Франківський педагогічний інститут

**УКРАЇНСЬКІ ТЕХНІЧНІ ТЕРМІНИ НА -ИК, -НИК, -АЛЬНИК,
-ИЛЬНИК, (-ІЛЬНИК), -ОВНИК, -ІВНИК, -ЧИК, -ЩИК,
-ТЕЛЬ, -ИТЕЛЬ, -АТЕЛЬ У ПОРІВНЯННІ З РОСІЙСЬКИМИ**

Порівняльний аналіз сучасних українських технічних термінів та їх паралельних російських лексико-семантичних відповідників засвідчує багато спільних словотвірних особливостей української і російської мов.

Ми зупинимося на порівняльній характеристиці українсько-російських технічних термінів на основі «Російсько-українського технічного словника» (К., 1961).

Поряд із простим термінотворчим суфіксом *-ик* маємо ряд поліморфемних суфіксів. Генетично іменникові похідні суфікси *-ник, -альник, -ильник, -івник, -овник* є похідними поліморфемними суфіксами, для утворення яких вихідною словотвірною морфемою був однофонеми́й суфікс *-к* (пор. знак < зна(ти) + к, старослов. знакъ). Усі додаткові форманти *-аль-, -иль-, -ів-, (-ов-)* є різного походження і в процесі словотвірної перінтеграції і абсорбції деривативно злились в одну похідну поліморфемну суфіксе́му. Усі складні суфіксальні елементи є окремими самостійними суфікса́ми.

Українські технічні терміни на *-ник* мають суфіксальні відповідники в сучасній російській технічній лексиці з суфіксом *-ник, -чик, -тель, -ильник, -ец, -ист* *.

Серед українсько-російської технічної лексики з суфіксом *-ник* є більшість простих термінів переважно з іменниковою і рідше з числівниковою або прикметниковою початковою частиною, наприклад: укр. *багажник* ** — рос. *багажник, котельник* — *котельник, ливник* — *литник, надульник* — *надульник, наднитник* — *надниточник, паливник* — *топливник, цегельник* — *кирпичник, чавунник* — *чугунник, авіадесантник* — *авиадесантник, буропідри́вник* — *буровзривник, електровозник* — *електровозник, патронник* — *патронник, роликопіди́шник* — *роликоподи́шник, соломопі́дйомник* — *соломоподъёмник, шиноремонтник* — *шиноремонтник, восьмигран-*

* На лексичному рівні це здебільшого етимологічно тотожні лексеми-терміни; рідше це етимологічно різні відповідники. Пор.: *брига́дник*—*брига́дник, висоти́к* — *высо́тник, гальми́вник* — *тормозник*.

** Тут і далі спершу подані українські терміни і безпосередньо за ними російські відповідники.

ник — восьмигранник, десятикутник — десятиугольник, чотиригранник — четырехгранник, чотиристоронник — четырехсторонник, багатополосник — многополосник, високовольтник — высоковольтник, сухопарник — сухопарник.

Дещо в меншій кількості українські іменники-терміни частіше прості, рідше складні на -ник мають свої російські відповідники на -щик (-чик): аварійник — аварийщик, [артільник — артельщик, бетонник — бетонщик, вагонник — вагонщик, галунник — галунщик, елеваторник — элеваторщик, кабельник — кабельщик, мартенник — мартеник, патронник — патронщик, підрильник — взрывщик, розвідник — разведчик, сифонник — сифонщик, утильник — утильщик, чемаданник — чемоданщик, щетинник — щетинщик, автозаправник — автозаправщик, водовідвідник — водоотводчик, грозівідмітник — грозоотметчик, залізобетонник — железобетонщик, соломокрутник — соломокрутчик, чавуноливарник — чугунолитейщик, бензозаправник — бензозаправщик.

Серед переважно складних і частково складних та в меншій мірі серед простих українсько-російських технічних термінів маємо українські утворення на -ник з російськими паралелями переважно на -атель, рідше -итель: автобудівник — автостроитель, бетоно-розподільник — бетонораспределитель, верстатобудівник — станокостроитель, вододільник — вододелитель, вулевіддільник — углеотделитель, газоочисник — газоочиститель, каплевіддільник — каплеотделитель, рудоподільник — рудоотделитель, спиртовипарник — спиртоиспаритель, шумоглушник — шумоглушитель, барвник — краситель, відправник товару — товароотправитель, віддільник — отделитель, випробник — опробователь, дослідник — изыскатель, нагрівник — нагреватель, спостережник — наблюдатель, збудник — возбуждатель, очисник — (о)чиститель, розчинник — растворитель, кран-повітророзподільник — кран-воздухораспределитель, бензобарвник — бензокраситель, водозбірник — водособи-ратель, газопромивник — газопромыватель, парозбірник — парособи-ратель, самопереривник — самоперерыватель.

Поряд із центральними українсько-російськими паралельними відповідниками на укр. -ник, рос. -ник, -чик, -щик, -атель, -итель трапляються ще декілька російських складних еквівалентів або утворень на -к-а, -ок, -ец, -очник, -чий, наприклад: лісівник — лесовод, садівник — садовод, шовківник — шелковод, тютюнник — табаковод, каламутник — мутилка, хідник — ходок, підливник — подливочник, робітник — рабочий, гідробудівник — гидрострое-вец, тістоподільник — тестоделилка, червонодеревник — красноде-ревец.

Українській технічній лексиці на -альник (-ув-альник) відповідає аж кільканадцять російських лексичних груп на -альщик, -чик, -щик, -овщик, -ник, -альник, -ильщик, -атель, -итель, -ец, -ист, -ар, -ечник; з них понад вісімдесят на -альщик, понад шістьдесят на -чик (-щик) і більше тридцяти на -овщик; кільканадцять — на -ник, по кілька на -ильщик, -атель, -итель, -альник і окремі слова на -ечник,

-ець, -итель, -ист, -ар, наприклад: білувальник — свежесувальник, віяльник — веяльщик, змивальник — смывальщик, кидальник — бросальщик, мазальник — мазальщик, надувальник — надувальщик, подавальник — подавальщик, різальник — резальщик, скувальник — сковщик, тесальник — тесальщик, черпальник — черпальщик, скловидувальник — стекловидувальщик, вибивальник — выбойщик, заливальник — заливщик, корувальник — окорищ, міряльник — мерщик, обдиральник — обдирищ, паяльник — опайщик, підкидальник — подкидчик, складальник — складчик, газовимірювальник — газомерщик, зуборізальник — зуборезчик, брикетувальник — брикетировщик, копійувальник — копировщик, лінійувальник — линейщик, матувальник — матовщик, нормувальник — нормировщик, пакувальник — упаковщик, планувальник — планировщик, сортувальник — сортировщик, укладальник — укладчик, фугувальник — фуговщик, цементувальник — цементировщик, хромувальник — хромоущик, силосотрамбувальник — силосотрамбовщик, боронувальник — боронильщик, міряльник — мерильщик, свердлувальник — сверлильщик, сукальник — сучильщик, довбальник — долбежник, викружальник — выкружальщик, полірувальник — полирувальщик, тушувальник — тушевальщик, ушивальник — ушивальщик, електропаяльник — электропаяльник, бомбометальник — бомбометатель, бомбокидальник — бомбометатель, копальник — копатель, газозапальник — газозажигатель, рівняльник — ровнитель, пральник — прачечник, замочувальник — замочник, різальник — секарь, мармурувальник — мраморист.

Українські технічні назви на -ильник мають кілька типів російських суфіксальних утворень на -ильщик, -ильник, -ельщик, -чик, -щик, -итель, -атель, -ник, -алк-а, наприклад: білильник — белильщик, варильник — варильщик, гладильник — гладильщик, давильник — давилщик, золотильник — золотильщик, копильник — копильщик, трусильник — трусильщик, чистильник — чистильщик, шовкокрутильник — шелкокрутильщик, коноплепрядильник — пенькопрядильщик, воцильник — воцильщик, гасильник — гасильщик, електрохолодильник — электрохолодильщик, луцильник — луцильщик, плавильник — плавильщик, рубильник — рубильщик, світильник — светильник, пор. плуг-луцильник — плуг-луцильщик, буряківник — свекольщик, мостильник — мостильщик, плавильник — выплавщик, смолярник — смольщик, варильник — варищ, кладильник — кладчик, сушильник — сушитель, кромкокрасильник — кромкокраситель, вітрильник — парусник, садильник — сажалка, живильник — питатель, кріпильник — крепильщик.

Багато українських технічних термінів на -івник (-овник) відповідають російським технічним термінам на -щик, -овщик (-евщик), -ильщик, -итель; болтівник — болтовщик, бруківник — мостовщик, газівник — газовщик, косівник — косовщик, гальмівник — тормозильщик, гартівник — закальщик, гасівник — керосинщик, добувник — достройщик, забудовник — застройщик, крейдівник —

меловицик, лампівник — ламповицик, межувальник — межєвицик, надбудовник — надстройщик, підготовник — подготовицик, порохівник — пороховицик, скобівник — скобовицик, тазівник — тазовицик, толівник — толевицик, установник — установицик, хромівник — хромовицик, бруківник — каменицик-мостовицик, завод-виготівник — завод-изготовитель, пор. садівник — садовод, кранівник — крановицик.

Малопоширеним українським технічним термінам на -ик (-ік) відповідають російські технічні терміни на -ик: механік — механик, технік — техник, аеросиноптик — аэросиноптик, світлотехнік — светотехник, бортмеханік — бортмеханик, інженер-гідротехнік — инженер-гидротехник.

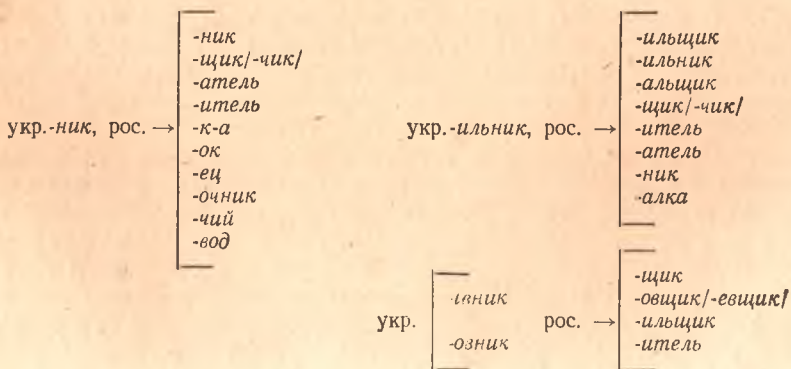
Тільки деякі українські терміни на -овик мають паралельні російські терміни на -овик (-евик): довгохвильовик — длинноволновик, патрон-бойовик — патрон-боевик, слабкострумовик — слаботочник, великострумовик — силовоточник.

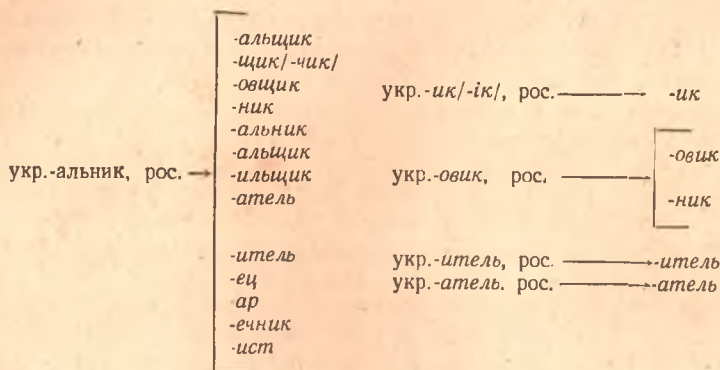
Академічний «Російсько-український словник» з 1961 р. фіксує кілька українських технічних термінів з суфіксами -итель, -атель з російськими відповідниками на -итель, -атель: гаситель — гаситель, дубитель — дубитель, пароглушитель — пароглушитель, пилососивитель — пылесоситель, починатель — начинатель, старатель — старатель.

Типологічно-порівняльне вивчення групи сучасних українських суфіксальних технічних термінів та їх паралельних російських лексико-семантичних відповідників дає підстави зробити такі узагальнені висновки:

— У межах вивчення співвідносних сучасних суфіксальних українсько-російських технічних термінів виявляються всього сім паралельних інтерлінгвальних комплексів, кількісно різних у російській частині в залежності від типу суфіксальної частини паралельних українських термінів утворень (див. схему).

Зведення співвідносних суфіксів в описаних сучасних українсько-російських технічних термінах

— Українському суфіксові *-ник* відповідає 10 паралельних російських суфіксів; *-альник* — 13; *-ильник* — 8; *-івник* (*-овник*) — 4; *-овик* — 2 та суфіксам *-ик* (*-ік*), *-итель*, *-атель* — по одному.

Все це свідчить про постійний взаємозв'язок між двома близькоспорідненими братніми мовами [1, 67—69].

Список літератури: 1. Ковалик І. І. Взаємозв'язок української і російської мов у сфері сучасної технічної лексики (на матеріалі іменників на *-ість* (*-ость*)). Тези республіканської наукової конференції з проблеми «Науково-технічний прогрес і мова». Житомир, 1976.

М. М. ПЕЦАК, ст. наук. співроб.,
Інститут мовознавства АН УРСР

ХАРАКТЕР ІЕРАРХІЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У ЛЕКСИЧНІЙ СЕМАНТИЦІ

У численних вказівках В. І. Леніна на узагальнюючу функцію мови [1, 221, 232, 246] маємо одну з найсуттєвіших рис організації лексичної семантики. Здатність слова узагальнювати базується на особливій організації його лексичного значення, що становить відповідну «мікросистему» [20, 210] семантичних відтінків, які різною мірою можуть входити до складу лексичних значень інших слів. Ця властивість формування лексичного значення особливо яскраво відбивається в засобах вираження багатозначності слова, можливостях існування його переносних і образних вживань, різновидах синонімічних зв'язків між лексичними одиницями в семантичній системі мови та ін.

Утворюючи організоване ціле [13, 7], лексичні значення окремого слова вступають у системні відношення як елементи певних лексичних класів [10]. Мета нашого дослідження і полягає в тому, щоб виявити в системі мови ці відношення і встановити, як регулюється класифікація лексичних значень окремих слів.

«За своєю семантикою слова в кожній мові об'єднуються в певні значеннєві ряди» [15, 16]. У даному випадку обрано значеннєві ряди, що утворюються лексикографами при перекладі слова з однієї мови на іншу. Значеннєві ряди у «перекладних словниках лише на перший погляд можуть справляти враження простих. У дійсності між одиницями лексичних систем навіть в найбільш близьких мовах існують складні перехресні відношення» [4, 52].

Особливості лексичної семантики, що виявляються за допомогою зіставлення двох мов, здавна привертати увагу багатьох вчених. У цьому відношенні можна послатися на цікаве дослідження Іржі Дамборського. Він указує, наприклад, що в слові *babá* (баба) польський тлумачний словник виділяє 15 значень з рядом підзначень, а чеський — 7; у польському слові *głowa* маємо 6 значеннєвих груп з багатьма відтінками, у чеському *hlava* — 14 значеннєвих груп; дієслово *užít* виступає з 5, а *užití* — 9 значеннями [18, 167]. Цю особливість лексичної семантики в різних мовах відзначав і Л. А. Булаховський: «Розгалуження значень і контекстуальна різноманітність, властива певному слову в одній мові, в дуже великій кількості випадків не покриваються тим, що характеризує його в іншій» [5, 139].

У пошуках того, що дає підстави об'єднувати кілька лексичних одиниць в один значеннєвий ряд, стикаємося з цікавим фактом формування лексичної семантики мови. В реєстровому слові перекладного словника лексичні відтінки, що вимагають особливого підкреслення в перекладуваній частині, переважно виділяються у вигляді семантичних ліній. Формально тлумачення лексичного значення в цілому або його сегментів у перекладних словниках досягається переліком слів, що перебувають у відповідних синонімічних відношеннях [7, 141].

Візьмемо, наприклад, українські дієслова *відбігати*, *позбутися*, *страчувати* і *тратити*. Їх лексичні значення об'єднуються в таку мікросистему, яка разом з дієсловами *губити*, *втрачати*, *марнувати*, *гаяти*, *гайнувати*, *витрачати* і *збавляти* «Російсько-українським словником» (К., 1968, т. 3) відноситься до лексичної семантики, що відповідає російському дієслову *терять*. Якщо звернемося до перекладу названих українських дієслів на російську мову, то за допомогою «Українсько-російського словника» (К., 1953—1963, т. 1—6) одержимо значеннєві ряди, які перебувають в складних, але формально досить чітко розмежовуваних системних відношеннях.

Об'єднання кількох лексичних одиниць в значеннєвому ряду дає можливість виділити в них більш абстрактне значення, яким уже можемо характеризувати їх у цілому. Об'єднанню російських дієслів *тратить*, *истрачиваеть*, *затрачиваеть*, *расходовать*, *потреблять*, *издерживать*, *ухлопывать*, *терять*, *губить* в одному значеннєвому ряду до українського *тратити* відповідає об'єднана семантика ряду з більш абстрактним значенням «залишатись без чогонебудь».

Ступінь абстракції об'єднаної семантики значеннєвого ряду виступає по відношенню до ступеня абстракції лексичних значень окремих слів як об'єднуючий фактор: суб'єкт може «залишатись без чого-небудь» і тоді, коли він *тратит* чи *потребляєт*, і тоді, коли *губит* або *теряет* і т. д. Лексичне значення окремих слів відносимо до семантики першого ступеня абстракції, а об'єднану семантику значеннєвого ряду — до другого ступеня абстракції.

Значеннєві ряди, як і лексичні значення окремих слів, «не існують кожен сам по собі, ізольовано один від одного» [15, 16]. Вони як окремі фрагменти певної мікросистеми словникового складу не тільки взаємопов'язані, а й перекриваються [3, 4]. Завдяки цьому значеннєві ряди, подібно до синонімічних, лягають в основу формування більш абстрактних семантичних узагальнень. Об'єднана семантика значеннєвого ряду російських дієслів *тратит*, *потратит*, *терять*, *потеряет*, *портит*, *испортит*, *губит*, *погубит* до другого значення українського *збавляти*, хоч і опосередковано, але досить точно визначена укладачами УРС за допомогою слів «силу, здоров'я». Інший значеннєвий ряд, який співвіднесено з першим значенням українського дієслова *страчувати* — *губит*, *погубит*, *изводить*, *извести*, *казнить* — супроводжується уточненням «привести до загибелі». Обидва ряди мають по два спільні елементи, а тому за відповідними правилами математичної теорії множин [11, 63] можуть бути об'єднані в пару значеннєвих рядів. Спільний елемент для кількох значеннєвих рядів будемо називати опорним словом*. Семантичні процеси, пов'язані з опорним словом, обумовлюються особливостями системи мови, серед яких важливу вагу має розмитий характер меж між лексичними значеннями конкретних слів. Формування значеннєвих рядів на основі опорних слів досить часто явище в системі мови. Про це яскраво свідчить і згаданий «Словарь синонимов русского языка».

В об'єднанні двох чи більше синонімічних рядів у певну лексичну мікросистему опорне слово відіграє роль своєрідної перехідної зони.

Розглянемо чим характеризується об'єднана семантика утвореної пари, як і на якій підставі злилися в нову абстракцію названі вище об'єднані семантики двох значеннєвих рядів. Лексичні одиниці в парі можна розташувати в такій послідовності: (*тратит*, *потратит*, *терять*, *потеряет*, *портит*, *испортит*; *губит*, *погубит*, *изводить*, *извести*, *казнить*). Утворену пару рядів характеризує спільна семантика, що вказує на нагнітання особливості дії.

Хоч певна послідовність лексичних одиниць у значеннєвих рядах і допомагає визначити об'єднану семантику пари, але вона (об'єд-

* Аналогічне явище зустрічаємо в науковій літературі, коли спільний елемент для кількох синонімічних рядів називають опорним синонімом (див.: Паламарчук Л., Родкіна Л. Рецензія на «Словарь синонимов русского языка» (Л., 1970, т. 1, с. 680; Л., 1971, т. 2, с. 856). — Мовознавство, 1972, № 3, с. 88).

єднана семантика) вже не має безпосереднього відношення до лексичного значення окремих слів. Лексичні значення слів як елементи першого ступеня абстракції тут виступають лише пасивною стороною. В кожній окремо взятій лексичній одиниці, з яких складаються об'єднані в пару ряди, не слід шукати виведеної семантики пари, що належить до третього ступеня абстракції. Якщо можна «силу, здоров'я» і *терять*, і *портить*, і *губить*, то ні в *портить*, ні в *казнить* як окремих лексичних одиницях не можна вказати на нагнітання якоїсь особливості дії. Семантика третього ступеня абстракції перебуває не в самих лексичних одиницях, а десь між ними, вона будується на відношеннях між певними лексичними одиницями, на цементуючому матеріалі, з якого складається значеннєвий ряд. Семантика «нагнітання особливості дії», яку ми відносимо до третього ступеня абстракції, може бути співвіднесена тільки з об'єднаними семантиками рядів: «силу, здоров'я» і «призвести до загибелі».

Пари, в свою чергу, виступають будівельним матеріалом для утворення груп значеннєвих рядів. За семантичними ознаками групи повинні належати до четвертого ступеня абстракції, тому ряди в групах втрачають свою активну силу. Для ілюстрації сказаного спробуємо проаналізувати таку групу значеннєвих рядів.

<i>страчувати</i> 2	$\left\{ \begin{array}{l} \text{утрачивать} \\ \text{утратить} \\ \text{лишаться} \\ \text{лишиться} \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{потеряют} \\ \text{потеряет} \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{позбуться} \\ \text{потерять} \end{array} \right\}$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{позбутися} \\ \text{терять} \end{array} \right\}$
<i>відбігти</i> 5				

У наведеній групі об'єднано такі пари до українських дієслів: а) *страчувати* 2 — *відбігати* 5, б) *страчувати* 2 — *позбутися* 2, в) *позбутися* 2 — *відбігати* 5.

Ряд російських дієслів *терять*, *потеряют* до українського *відбігати* 5 характеризується об'єднаною семантикою «залишити покидати що-небудь». В парі з рядом *потеряют*, *лишаются*, *лишиться*, *утрачивать*, *утрачивает* до українського *страчувати* 2 з об'єднаною семантикою «переставати володіти чим-небудь» він утворює семантику третього ступеня абстракції «не зберегти що-небудь» через якусь розгубленість.

Ряд *лишаются*, *лишиться*, *потеряют*, *терять* до українського дієслова *позбутися* 2 виступає з об'єднаною семантикою «перейти в інший стан»: «позбутися матері → осиротіти, позбутися життя → померти» тощо. Його об'єднання з синонімічним рядом до *відбігати* 5 утворює семантику третього ступеня абстракції, що можна охарактеризувати як «певне зрушення психологічного або іншого стану суб'єкта» при здійсненні подій, позначуваних відповідними дієсловами.

Значеннєвий ряд до українського *позбутися* 2 об'єднується з рядом до *страчувати* 2, утворюючи при цьому пару з семантикою

третього ступеня абстракції «причинно-результативних відношень»: «переставати володіти чим-небудь» → «перейти в інший стан».

Ми одержали три різні семантики пар з приписаними їм характеристиками: 1) «не зберегти що-небудь», 2) «певне зрушення психологічного або іншого стану суб'єкта» і 3) «причинно-результативні відношення». Перелічені випадки семантики третього ступеня абстракції на перший погляд здаються далекими одна від одної, і знайти між ними які-небудь точки перетину ніби не можна. Проте ці пари формально настільки тісно переплітаються що дослідник не може пройти мимо, не визнавши за їх формальними відношеннями певних семантичних характеристик.

За складом лексичних одиниць значеннєві ряди можуть формувати не лише пари, а й групи. Найпростіша група складається з трьох рядів. Нам не вдалося відшукати формальних ознак, які давали б можливість виводити об'єднану семантику групи з семантики окремих рядів. Здається, що семантика групи як така, що належить до четвертого ступеня абстракції, формується лише на базі семантики пар.

Семантика третього ступеня абстракції «не зберегти що-небудь», представлена парою значеннєвих рядів до українських *відбігати 5 — страчувати 2*, і семантика пари *відбігати 5 — позбутися 2* можуть розглядатися як основа утворення семантики ще вищого ступеня абстракції — «характеризувати дію суб'єкта за ознакою його ставлення до об'єкта».

Семантична характеристика групи з останніх трьох значеннєвих рядів виявляється недостатньою, оскільки поза увагою залишилась ще одна з семантик третього ступеня абстракції — «причинно-результативні відношення» між дією та її результатом. Щоб витримати послідовність процедури аналізу розглянемо в такому самому плані інше їх співвідношення: *позбутися 2 — страчувати 2 — відбігати 5*. Семантика пар до українських дієслів *страчувати 2 — позбутися 2* «причинно-результативні відношення» та *страчувати 2 — відбігати 5* «не зберегти що-небудь» стає базою формування семантики групи, яка «характеризує ступінь вияву інтенсивності дії». Ми одержали ще одну семантичну характеристику групи, що складається з описуваних трьох значеннєвих рядів.

Далі зупинимось на визначенні доцільності подібного аналізу, даючи деякі пояснення одержаних результатів.

Ми звернули увагу лише на ті типи відношень, які у мовознавстві прийнято називати парадигматичними [17, 186]: значеннєвий ряд базується на парадигматичних відношеннях між лексичними одиницями, пара рядів — це двоелементна парадигма, група — три- і більше елементна парадигма, об'єднання груп дають значеннєві (можливо й семантичні) поля [12, 140] і т. д. Лексична система мови в цьому плані становить «надпарадигму (рівень), яка є результатом «вичерпання» здатностей одиниць відповідного типу до парадигматичного об'єднання» [14, 12]. Між типами парадигм різних ступенів семантичної абстракції існують ієрархічні відношення.

Кожен з типів парадигм та їх складові частини (елементи) відзначаються якісною багатогранністю. В нашому дослідженні ця багатогранність проявляється у двох взаємозалежних аспектах:

а) здатності окремих елементів і парадигм входити до кількох об'єднань вищого порядку;

б) властивостях семантичної багатозначності, якою володіють і елементи, і парадигми.

Ієрархічний характер безпосередньої семантичної взаємозалежності відіграє своєрідну роль регулятора, який разом з іншими чинниками визначає масштаби розвитку семантичних змін у лексичній системі мови. У численних сучасних лінгвістичних публікаціях вказується, що лексична семантика надто чутлива до взаємозапозичень контактуючих мов. «Давно набуло загального визнання положення про те, що словниковий склад є саме тією сферою мовної структури, яка найбільш безпосередньо і послідовно реагує на всі історичні зміни в житті суспільства» [8, 4].

Незважаючи на відносну відкритість лексичної системи мови, семантичні зміни не мають хаотичного характеру. Навпаки, спеціальні дослідження показують, що в семантичних діахронічних процесах спостерігаються результати якогось загального для багатьох мов закону. Наприклад, середня швидкість семантичних (лексичних) змін виявляється більш-менш постійною [19], що, очевидно, обумовлюється комунікативною функцією мови, як основного фактора їх регулювання. «Лінгвісти вже давно не сумніваються в існуванні універсальних законів семантичних змін» [16, 79].

Формування лексичної семантики при ієрархічному характері відношень в системі мови на будь-якому з ступенів семантичної абстракції відбувається в тісній взаємозалежності з іншими суміжними ступенями. Лексичне значення окремого слова досить строго лімітується як місцем і «правами» серед одиниць першого ступеня семантичної абстракції, так і його можливостями входити до складу значенневих рядів як парадигм другого ступеня абстракції. Поки, наприклад, запозичена лексична одиниця Х не вступила в парадигматичні відношення з іншими (не ввійшла до якого-небудь значенневого ряду), вона випадатиме з системи мови [2]. «Відсутність семантичного варіювання, як часто спостерігається при запозиченнях, або заважає попаданню нового слова в мову, або приводить до його ізольованого становища в мові» [9, 38].

Лексична семантика значенневого ряду як одиниця другого ступеня формується на основі кількості і якості одиниць першого ступеня абстракції. Вона цілком залежить від нижчого суміжного з нею ступеня. З другого боку, зміни в її семантиці великою мірою лімітуються також вищим ступенем. Запозичена, наприклад, лексична одиниця Х, потрапивши до значенневого ряду К, зможе вплинути на зміну його семантики лише в тих межах, які обумовлені вищим (у даному випадку третім) суміжним ступенем, і т. д.

Ієрархічні ступені побудовані в такий спосіб, щоб лексична система не лише лімітувала, а й дозволяла семантичні зміни в мові.

Оскільки «абсолютних синонімів, тобто таких, що без будь-якої одмінності можуть уживатися одне замість одного... дуже мало» [5, 37], значеннєві, як і синонімічні, ряди складаються з одиниць, лексичні значення яких різняться між собою допоміжними семантичними відтінками. Значення елементів при об'єднанні їх у парадигму як одиницю вищого ступеня не зливаються в щось монолітне. Парадигма лексичних одиниць, як правило, «переривчаста» і характеризується більш чи менш вираженими «лакунами» [6, 56]. Дослідники з історичної лексикології не раз відзначали, що об'єднана семантика синонімічних (а за аналогією і значеннєвих) рядів утворює семантичні пучки, будова яких не «закриває» доступу новим лексичним значенням. У значеннєві ряди теоретично завжди (а на практиці з розширенням фактичного матеріалу це часто підтверджується) можна влити слово, лексичне значення якого так чи інакше узгоджувалось би з їх об'єднаною семантикою. Досить наочно ілюструють цю можливість переклади іноземними мовами лексичних одиниць, об'єднаних в один значеннєвий ряд *.

Подвійний переклад з мови-оригіналу на мову-аналог і навпаки виявився досить ефективним засобом у методичній процедурі даного наукового аналізу. За допомогою подвійного перекладу, наприклад, тлумачення лексичного значення російського дієслова *те-р-я-ть*, дане в «Словаре современного русского литературного языка» (М.—Л., 1963, т. 15, с. 375—378), значно розширюється.

У лексичному значенні дієслова *те-р-я-ть* «Словарь» виділяє шість семантичних зон:

1. Лишається чого-либo по небрежности, оставляя или забывая неизвестно где. Сюди входять кілька семантичних відтінків: а) перестають видіти, ощущать, знать место нахождения — терять след, сбиваться с дороги; б) позволяют упасть чему-либo — ронять что-либo; в) периодически лишаются чого-либo — листьев, звука; г) забывают о действительности, утрачивают способность разбираться в происходящем; д) терять из виду — перестають зустрічатися, поддерживать знакомство с кем-либo; е) терять счет — не имеют возможности сосчитать, поскольку очень много чого-либo.

2. Утрачивают частично или полностью присущие кому-либo качества, свойства, состояние; становятся в меньшей мере, чем раньше, обладателем чого-либo; терять зрение, слух; терять красоту, терпение, совесть, веру, надежду; терять в весе; терять голос; терять влияние, авторитет; терять во мнении кого-либo; терять лицо, себя.

Характеристики семантичних відтінків у цьому лексичному значенні мають такий вигляд: а) утрачивают бывшее влияние, значение, авторитет;

* Ми це робили за рахунок розширення мов, на які і з яких перекладалися слови-елементи значеннєвих рядів. У центрі перекладу була російська мова. Для подвійного перекладу бралися такі мови: українська, польська, чеська, болгарська, сербська, французька, німецька, англійська, угорська і латинська.

б) утрачивать положение, расположение; в) утрачивать такт ходьбы; г) утрачивать скорость движения, перемещения; д) лишаться четкости форм, контуров; е) становиться хуже, чем раньше; е) проигрывать в своих достоинствах; ж) утрачивать свой индивидуальный облик.

3. Нести утрату в лице кого-либо умершего — лишиться кого-либо.

4. Переставать обладать кем-либо, материальными ценностями: терпеть убытки, терять на чем-либо.

5. Проводить время бесцельно, расходовать попусту, нецелесообразно (терять жизнь).

6. Утрачивать связь, последовательность в мыслях, в речи и т. д. — терять мысль.

Виявилось, що мови-посередники по-різному реагують на розкриття окремих зон досліджуваного слова. Українська мова фактично охоплює другу, третю і п'яту зони цього дієслова. Чеська мова допомагає висвітлити другу, четверту і шосту зони нашої лексичної одиниці. Угорська мова втручається в першу, другу, п'яту і шосту зони, а французька і англійська мови дають інтерпретацію тільки першої і другої зон. Німецька мова ілюструє відповідники для другої і четвертої семантичних зон російського дієслова *т е р я т ь*.

Різниця у представленні семантичних зон вихідного слова через подвійний переклад супроводжується також різницею їх деталізації. Так, значно багатше представлена п'ята семантична зона завдяки російсько-українсько-російському перекладові (Пор. з сукупністю відповідників *тратить, потратить, метать, растрачивать, проматывать, спускать, расточать, затрачивать, расходовать, потреблять, издерживать, ухлопывать, употреблять, перетрачивать, поиздержать, поиспортить*. Шоста семантична зона більш деталізується через російсько-угорсько-російський переклад: *терять, потеряь, упускать, упустить, заблуждаться, заблудиться, ошибаться, ошибиться, отрываются, оторваться, промахнуться*).

Пропонований метод аналізу лексичної семантики допомагає виявляти багато цікавих явищ. Проте в лінгвістичній інтерпретації одержаних результатів треба пам'ятати, що матеріал береться з перекладних словників. Специфіка цього матеріалу полягає в тому, що дослідник має справу з формальними ознаками, особливості яких обумовлена зіставленням двох семантичних систем. Проблема розмежування того, що належить мові-оригіналу, від іншомовних нашарувань і навпаки, при подвійному перекладі — це інший аспект наукового дослідження.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 29. 2. *Брагина А. А.* Неологизмы в русском языке. М., 1973. 3. *Бланкар В.* О внутренне обусловленных семантических изменениях. — *Вопр. языкозн.*, 1971, № 1. 4. *Бублейник Л. В.* Про міжмовні лексико-семантичні співвідношення (на матеріалі українських та російських синонімічних рядів). — *Мовознавство*, 1971, № 6.

5. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959. 6. Винокур Т. Г. Синонимия в функционально-стилистическом аспекте. — *Вопр. языкозн.*, 1975, № 5. 7. Головащук С. А. Перекладні словники і принципи їх укладання. К., 1976. 8. Коломієць В. Т. Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. К., 1973. 9. Маковский М. М. Типология лексико-семантических связей. — *Вопр. языкозн.*, 1965, № 5. 10. Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма. — *Вопр. языкозн.*, 1970, № 1. 11. Кемени Дж., Снелл Дж., Томсон Дж. Введение в конечную математику. М., 1965. 12. Опыт формализованного анализа лексического значения слова. — У кн.: Сопоставительное исследование русского и украинского языков. К., 1975. 13. Слюсарева Н. А. Проблемы лингвистической семантики. — *Вопр. языкозн.*, 1973, № 5. 14. Солнцев В. М. О понятии уровня языковой системы. — *Вопр. языкозн.*, 1972, № 3. 15. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За загальною редакцією І. К. Білодіда. К., 1973. 16. Хенигсвальд Г. Существуют ли универсалии языковых изменений. — *Новое в лингвистике*, вып. 5. М., 1970. 17. Blanár V. Z slowenskej historickej lexikologie. Bratislava, 1962. 18. Damborský Jirži. Słownictwo polskie i czeskie (próba systematizacji). — *Język polsky*, LV — 1975, 3. 19. Swadesh M. Lexico-Statistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 1952, N 96, p. 452 — 463; Lees R. B. The Basis of Glottochronology. *Language*, 1953, N 29, p. 113—127. 20. Filipez J. Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie, Praha, 1961.

Л. І. МАЦЬКО, доц.,
Київський педагогічний інститут

ІНТЕР'ЕКТИВАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Явище інтер'ективації в сучасній українській мові є глибинним мовним процесом, що, як і інші види переходу в рамках будь-яких частин мови, пов'язане з цілим рядом загальних і часткових змін у кількох мовних рівнях.

Дослідження явища переходу слів з одного лексико-граматичного розряду в інший передбачає чітке визначення лексичних, морфологічних і синтаксичних ознак слів розряду, з якого відбувається перехід, і розряду, в який відбувається перехід, зіставлення наявних ознак, визначення змін, характеристику нової якості. Це досить складне завдання, оскільки мовна система фіксує в основному закономірний результат переходу, уже нову якість, а саме явище як процес творення цієї якості до деякої міри неловиме, воно тривале, лежить на рівні мовлення, часто носить ситуативно-оказіональний характер, хоч причини його і чисто спонтанні, здебільшого сприймається як мовний факт, але ще не прояв певного процесу, вірніше — лінгвістично ще не усвідомлене як факт певного мовного явища *.

Вивчення явища інтер'ективації — переходу слів різних лексико-граматичних розрядів у вигуки — має свою складність ще й у тому, що вигуки майже за всіма існуючими класифікаціями стоять поза частинами мови [4, 394], дефінуються як «суто суб'єктивні мовні знаки» [1, 745], не мають лексичного значення, морфологічних ознак, синтаксичних функцій; називаються сигналами, еквівалентами речень [7, 27, 547] тощо.

Своєрідність класу вигуків слів і словосполучень очевидна і не викликає будь-якого сумніву: вони не мають лексичного значення і не співвідносяться з поняттями (на відміну від повнозначних слів), не вказують на граматичні відношення і типи зв'язку в реченні (цим відрізняються від службових слів), їм не властиві гра-

* Див. зауваження О. М. Пешковського про перехідність у межах частин мови: «Процес цей вічний у мові, і в тих випадках, коли процес даного слова закінчений, коли воно уже перейшло в нову категорію, ми, звичайно, ніякої «перехідності» не бачимо. Але коли перехід відбувається на наших очах, коли довгий процес переходу своєю серединою зайняв якраз епоху, яку ми переживаємо, тоді ми зупиняємося у подиві над словом і не знаємо, до якої частини мови його віднести» (Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 142).

матичні категорії роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи і словозмінність, морфеміка їх здебільшого нечленована (*ах! ой!*), вони не мають канонізованих синтаксичних функцій, як наприклад, іменник (підмет, додаток) чи прикметник (означення).

Отже, вигуки і вигуківі словосполучення відрізняються від слів усіх інших лексико-граматичних розрядів в основному тим, що у них відсутні ті узагальнені лінгвістичні ознаки, які притаманні словам усіх попередніх класів, хоч і виражаються та проявляються там по-різному. В цьому відмінність вигуків від усіх інших слів, але не відсутність їх як частини мови, бо, як і кожна мовна одиниця, вигуківі слова і словосполучення мають свою функціональну визначеність на відповідному рівні мови, що й дає можливість поставити їх у ряд лексико-граматичних розрядів як окрему, дещо специфічну частину мови [6, 109]. Не маючи лексичного значення, вигуки не виконують номінативної функції, але на них покладені інші важливі функції — емоційно-експресивна і спонукально-вольова, або імперативна. Процес пізнання дійсності відбувається за допомогою мови і фіксується в ній, а пізнання об'єктивної реальності тісно пов'язане з почуттями і волею людини. Пізнавальна діяльність людини стимулюється потребами спілкування, розвитком свідомості і інтелекту та загалом суспільним прогресом і емоційно-оціночною спонукально-вольовою реакцією індивіда як члена суспільства на світ *.

Саме вигуки у мовній макросистемі є тією мікросистемою, що зосереджує в собі емоційно-експресивні і імперативні функції мови. Вигуки «служать для безпосереднього найкоротшого вираження різних емоцій і волевиявлень» [4, 393], передають «емоційні спонукально-вольові реагування людини» на оточуючу дійсність, на мову і вчинки співбесідника» [7, 525], її настрій, психічний стан тощо. Незважаючи на те, що вигуківі слова і словосполучення є безпосереднім виявом почуттів і волі, а не їх назвою (це зазначають усі дослідники і автори граматик [3, 13]), вони є не довільними, індивідуальними мовними одиницями щораз іншими, а осмисленими і суспільно усвідомленими мовними знаками, за якими закріплюється певний смисл [2] або почуттєвий зміст (*ех!* — жаль, *О-о!* — подив; *ой!* — радість або горе; *геть!* — незадоволення і спонукування; *та-а-к!* — роздум; *ах так!* — погроза; *нфе!* — незадоволення; *ха-ха* — глузування). Це дає підстави говорити про план вираження і план змісту, про семантичну валентність і багатозначність вигуківих слів і словосполучень і вимагає глибокого та всебічного дослідження вигуківих слів не тільки з системно-структурного погляду, а насамперед — функціонального, бо саме функціонування мови як постійно творчий процес актуалізує всі мовні одиниці, в

* Доцільно згадати слова Ж. Вандрієса: «Людина говорить не тільки для того, щоб виразити думку. Людина говорить також, щоб подіяти на інших і виразити свої власні почуття» і його думку про те, що слід би відповідно розрізняти логічну, вольову і афективну мови (Вандрієс Ж. Язык. М., 1937, с. 134).

тому числі і вигуківі слова. З погляду функціональної активності вигуки становлять певний клас, як і інші частини мови. Якщо для іменників категоріальним значенням є предметність [9, 9], для прикметників — статична ознака і такі значення знаходять своє вираження у формах роду, числа і в засобах субстантивної та атрибутивної сполучуваності, то категоріальним значенням вигуків є експресія і імперативність (експресивна або спонукально-модальна функціональність). Під категоріальним значенням розуміємо найбільш загальну (лексичну, формально-структурну чи функціональну) ознаку, властиву цілому класу, розряду чи категорії слів. Категоріальне значення інших частин мови виражається через граматичні значення в системі синтаксичних зв'язків речення, категоріальне ж значення вигуків виявляється в його незмінності, а звідси й синтаксичній незалежності, несполучуваності, незв'язності, й у порядку слів, та в інтонації, що відбивають ситуативну позицію і функцію вигука. Підставою для визначення наявності категоріального значення у вигуках є те, що первинні вигуки мають рівну собі функцію у будь-якому тексті і дистрибуції (*ну! геть! ба! ой! ох! ех! ха-ха!* і под.), однаково усвідомлену і сприйняту всіма носіями даної мови. Не будучи безпосередньо членом комунікативно значимої одиниці — речення (стосовно синтаксичного зв'язку вигуки існують дещо ізольовано, не перебувають у двосторонніх синтаксичних зв'язках), вигуки виконують контактоспрямовуючу і контактопідтримуючу роль.

Специфіка категоріального значення вигука найкраще проявляється в усному (звуковому) мовленні як у природному своєму середовищі. Писемна форма мовлення лише більш чи менш точно передає вигуки і ту ситуацію, при якій вони вжиті. Маємо на увазі те, що вигук функціонує і сприймається в комплексі ряду складників, які хоч і не в однаковій мірі, але ж всі разом створюють комунікативний тип мовлення і ситуацію: зміст і оцінка інформації, емоції і воля інформатора та інформованих, інтонація, міміка, жест, поза, рух, оточення та ін.

Природно, що й інтер'єктивація тісно пов'язана з комунікативним типом і ситуацією мовлення. Явище переходу слів інших лексико-граматичних розрядів у вигуки зумовлюється як зрушеннями в семантиці і формі мовних одиниць, дистрибуцією в контексті, тобто лінгвістичними змінами, так і широким контекстом змісту й оточення, що до певної міри можна визначити як екстралінгвістичний фактор.

Слід зазначити, що в лінгвістичній літературі немає єдиної думки щодо першопричини чи певної загальної умови явищ переходу слів з однієї частини мови в іншу. Безперечно, що перехід як трансформаційний процес «залежить від комплексу умов семантичного, морфологічного і синтаксичного порядку» [5, 11], які, до речі, можна розглядати і як причину перехідності слів, і як їхні наслідки: чи зміна лексичного значення викликає зміну синтаксичної функції, а остання впливає на парадигму, чи нова синтаксична функція

змінює і закріплює певне лексичне (здебільшого — похідне) значення і парадигму [5, 6—8].

Однозначно відповісти на питання, що є визначальним у переході слів, передусім повнозначних, у вигуки, що є вихідною, а значить і основною причиною трансформуючого ланцюжка, який веде до нової якості: чи зрушення у семантиці або застиглість морфологічних форм приводять до функціональних змін, а чи нова синтаксична позиція призводить до деномінації, а потім і повної нейтралізації денотативного значення слова — не можна.

Проте аналіз мовного матеріалу, зокрема художніх текстів, а особливо записів усно-розмовного мовлення дає підстави вважати, що домінантою інтер'єктивуючого процесу є ситуативна функція слова, яка в свою чергу впливає з семантичної валентності та емоційно-імперативних потенцій слова. Так, очевидно, часте вживання іменників *жах*, *страх*, *горе*, *горечко*, *біда*, *нещастя*, *лихо*, *лишенько* як еквівалентів речення з денотатом номінативних значень даних слів привело до того, що контекстуальне значення їх змінилось. Наприклад: *Справді, де ж маяк? Глянула вгору і обмерла: жаж!* (О. Гончар); *О жаж!* Умерти в цих джунглях у цвіті літ? *О-о!* — мліла вона від страху і знову питала в матері (Г. Тютюнник); *Проснувся від гострого болю в голові. Блимнув очима — жаж!* (О. Ковінька); *М а н д р и к а*. Це він. Ой же й хитрий! Тож-то я дивлюсь — ніби він. Це ж така паскудна людина!.. *Жаж!*.. (О. Довженко).

Слово *жах* втрачає лексичне значення (бути назвою почуття) і набуває ситуативного — (виражає *жах* — перше речення), означає важку, неприємну ситуацію. Останній приклад особливо показовий, бо в ньому слово *жах!* не тільки не називає почуття жаху, а й не виражає його. Вірогідніше буде визначити функцію цього слова як показчика відношення мовця до певної констатації (Мандрика хитрий і паскудний), як виразника ситуації обурення. Закономірно, що зміст ситуації розкривається на письмі текстом, в усному мовленні ще й інтонацією, жестами, мімікою, рухами, оточенням, але епіцентр ситуації — вигукове слово чи словосполучення: *Лиха година!* Такого піджака загубити, — сказав Семен (О. Довженко); *Не дай боже наша футбольна команда програє — біда!* (О. Ковінька); — *От горечко* — вдарив Шовкун об поли руками і кинувся бігти далі (О. Гончар); ...Обличчя старої пані враз скривилося і крізь губи тоненько вискочило в неї: — Це просто *жах!* Намає й тут од них порятунку. Геть звідси, паскудні дівчиська. І так весь став забруднили. Ступайте! (А. Головка); *Лихо!* Їх було двоє чи троє під черешнею (О. Гончар).

Спостереження показують, що ознак вигуковості набули переважно слова, емоційно-експресивне забарвлення яких закладене уже в семантиці слова, в потенціальних можливостях розвитку її до полісемічності: *Кинулися до підлоги — чудасія!* Підлога грає... Пробував я чай жувати *Єрунда!* Чай не перебиває запаху (О. Ковінька); — *Дурниці!* — вирвалось у Сухомлинського. — Учителі і

учні зголосились на це добровільно. Ми маємо тепер гуртожиток-інтернат для дітей, які далеко живуть (І. Цюпа); Сказав: Ех, і добре б же було! Торбинку зразу — об землю. На столику у великій мисці галушки гарячі. І хліб лежить тут же. Хоч — самі їж, а хочеш — їж з хлібом... *Добро!* (А. Головка); Герасим. Свят, свят, свят. Так ти брешеш? Не в і до м и й. Побий мене бог. Герасим. *Диво!* От так *штука!* Оце, кажеш, фальшиві? (І. Карпенко-Карий). Ситуативне вживання іменників з переносним значенням приводить до втрати ними в певному контексті категоріального значення предметності і категоріальної парадигматичності, в інтонаційному малюнку контексту слово набуває вигукової інтонації, застиглості форми. Наприклад: *Кіно-о!* І треба ж до такого додуматись; *Привіт!* Ви вже тут давно? (з усного мовлення); «Ну й *цирк!*» — гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упали на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба (Ю. Яновський); — Все! Єсть! — раптом радісно вигукнув Черниш з висоти — *Порядок!* (О. Гончар); Петю! Не хили носа! Розмалювали — й *квит!* (О. Ковінька); Пропадає бабище за плітками, але другої такої хазяйки не знайти йому за жодні скарби світу. *Факт!* (І. Вільде).

Можна припустити, що ситуативне вживання спершу було інноваційним в усному мовленні, потім, витримавши випробування функцією і часом, закріпилось як узуальне. Мовна практика має перехідні випадки, коли слово ще не повністю втратило зв'язок з лексичним значенням, а вже набуває ознак вигукості (рухлива інтонація, часто спочатку підвищена, а потім знижена, різка зміна темпу, протяжність одного з складів, найчастіше другого, застиглість форми, синтаксична несполучуваність тощо). Про це свідчать з одного боку, численні факти усного розмовного мовлення, а з другого — те, що лінгвістичні словники не послідовно, не за всіма інтер'єктивованими словами фіксують функцію вигука. У діалозі героїв твору О. Довженка «Повість полум'яних літ» Івана Орлюка і кореспондента є слово *краса*: — Орлюк? Привіт! Мати рідна! — Еге ж. Обробили гади! Кров, розумієш ти, цебеніла, як з кабана. — Ой-ой-ой! Я писав про вас, що ви перший підняли в атаку всю роту, — сказав кореспондент. — Хто? Я? — Так! Вийшов чудовий нарис. *Краса!* — Дурниці, — тихо сказав Орлюк і посміхнувся. — Ви бачили цю красу? — Дозвольте. — От пішов би хоч раз в атаку, добрав би, що за краса, — простогнав лежачий поранений. В устах кореспондента слово *краса* прозвучало як вигук, що виражає захоплення, передусім своєю роботою — Вийшов чудовий нарис! *Краса!* Орлюк же сприйняв слово *краса* у його прямому значенні — називання красивого (опредмечені ознаки) і заперечив це слово: ніякої краси, війна жажлива і потворна.

Український словник (тлумачний) не фіксує (і це закономірно — процес інтер'єктивної цих слів не завершений) ситуативної функції слова *краса!*, як і слів *кіно!*, *цирк!*, *концерт!*, *чудо!*, *море!*, *момент!*, *кінець!*, *кришка!*, *диво!*, тоді як усне мовлення досить часто послуго-

нується таким слововжитком і це відображається частково в мовленні художньої літератури. Наприклад: А ми, — перебив Авило, — куди їм, багатилям, до нас рівнятися! На золотники золото міряють вони, а ми — на десятини... О! пощитай, скільки це на усій Федерації... Море! Окіян!.. І вся — наша (А. Головка); Насторожений, весь внутрішньо мобілізований, вступив Аркадій у стіни хати безбожника, і — о, *чудо!* — назустріч вийшла усміхнена широкоброва молодиця з повним решетом червоної, як мідь, пшениці і з двома повісами через плече; *Момент!* Ще тільки одне маленьке пояснення з мого боку (І. Вільде); Бо, не дай боже, довідаються кумасі, рознюхають свасі — нам *кришка!* Засміють (О. Ковінька).

Витлумачуючи одне із значень слів *лихо*, *горе*, як вигукове [8, 496], «Український словник» не визнає такого значення за словом *жах!* хоч воно за ступенем інтер'ективації стоїть в одному ряду зі словом *лихо!* Записи усного мовлення і матеріал художньої літератури показують, що з переносним ситуативним значенням ці слова вживаються частіше, ніж з прямим: Скільки задали! *Жа-ах!* *О горе!* Хто ж їх вітатиме (з усного мовлення); А кум Юхим: — Ой *лишенько!* Люди прийшли посипати, з Новим роком вітати. Христе, де мої штани? (О. Ковінька).

З варіантів *лихо!*-*лишенько!*, *горе-горенько!* більш активним у функції вигука є другий (*лишенько!* *горенько!*), очевидно, завдяки своїй інтенсивній інгерентній експресивності, яка тут досягається за допомогою емоційно забарвленого форманта *-енько*.

Про завершену інтер'ективацію слів *лихо!* *жах!* *горе!* говорить повний розрив їх з основним (прямим) лексичним значенням, здатність вживатися в комунікативних ситуаціях, прямо протилежних або нейтральних до основного значення: *горе!* — в ситуації радісній (вітання подружжя); *жах!* — у ситуації здивування, а не переляку; *лишенько!* — в комічній ситуації тощо, а звідси й вигукова інтонація, застиглість форми, втрата синтаксичних зв'язків.

Сучасна українська літературна мова має ряд відіменникових вигуків, що виникли шляхом інтер'ективації кличних форм іменників, наприклад: *мамо!*, *матінко!*, *мамочко!*, *нене!*, *леле!*, *лелечко!*, *господи!*, *боже!* Тривале і часте вживання цих форм у функції звертання привело до семантичної сатиації їх — зміни значення, зрушення семантичного поля і асоціативних зв'язків. Справді, ніхто з нас, атеїстів, вживаючи слова *боже!*, *господи!*, *царице небесна!*, не асоціює їх з поняттям бог. Вони для нас ознака афективності нашого мовлення. Аналіз мовного матеріалу показує: процес сатиації в названих словах настільки сильний, що вони втратили свої попередні синонімічні зв'язки і фактично самі утворили новий синонімічний ряд, стали взаємозамінними в більшості афективних ситуацій (радість, бажання, горе, переляк, несподіванка, здивування тощо). Наприклад: — *Боже*, що ви? — сплеснула руками Глафіра Платонівна. Її очі від переляку стали великі і круглі (О. Десняк); — *Боже!* Чого це я стою? — спохватилася мати. — Люди з дороги. І вода гаряченька є вмитися, і все приготовлено. Як же. Ждали.

Господи, як ждали! (Г. Тютюнник); Мріяла також — ой боженьку, як дуже того хотіла! — хоч раз пройти в турі вальсу з Орестом Білинським (І. Вільде); Інтересно. Бож-же ж мій, як інтересно. Подивився у вікно — і то скільки видно! (Г. Тютюнник); Леле! Який світ широкий! (О. Гончар); А на столі, матінко моя! Одного тільки пташиного молока не було; Прибігаю. Нене моя! Собацюга як плигоне, як повалить мене лапами (О. Ковінька).

Процес інтер'ективізації привів до того, що адгерентна експресивність інтер'ективованих слів змінилась інгерентною у певних типах комунікативної ситуації і закріпилась як їх функціональна ознака.

Список літератури: 1. Виноградов В. В. Русский язык. М.—Л., 1947. 2. Виноградов В. В. Русский язык, с. 745; Современный русский язык / Под ред. Д. Е. Розенталя, ч. 1. М., 1976, с. 343. 3. Германович О. И. Междометия русского языка. К., 1966. 4. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, ч. 1. К., 1972. 5. Лукин М. Ф. Переход слов из одной части речи в другую и их трансформационные причинно-следственные связи в современном русском литературном языке. — У кн.: Проблемы словообразования русского и украинского языков. Донецк, 1976. 6. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. М., 1933. 7. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. 8. Український словник. К., 1973, т. 4: «...лихо... у знач. виг. Уживається для вираження горя, нещастя і т. ін.». 9. Черкасова Е. Г. Переход полнозначных слов в предложение. М., 1976.

А. М. ТРЕТЕВИЧ, асист.,
Івано-Франківський педагогічний інститут

ПРО СЛОВОТВІР УКРАЇНСЬКИХ ІМЕННИКІВ ІЗ НУЛЬОВИМ СУФІКСОМ, МОТИВОВАНИХ ДІЕСЛОВАМИ З ПРЕФІКСОМ *ви-*

У системі нульової суфіксації іменників сучасної української мови* найбільш численною є семантико-словотвірна група віддієслівних похідних із основним дериваційним значенням абстрагованої дії (*виліт, добір, біг, випроба, утеча, поява, обійми*) і залежними від нього вторинними словотвірними значеннями, такими, як наприклад, результат дії (*вигад — «те, що вигадане в результаті міркувань, роздумувань; рішення щодо якоїсь дії»* [3, т. 1, 369—370]; місце дії (*вигул — «обнесене огорожею місце під відкритим небом, призначене для випасання худоби»* [3, т. 1, 380]); знаряддя, засіб дії (*запал — спец. «пристрій для запалювання»* [3, т. 3, 240]).

Деривати, що входять до складу цієї семантико-словотвірної групи, утворені за кількома моделями: $ДО + \emptyset^c + \emptyset^{\Phi}(-y/-a)$ — *вибух*; $ДО + \emptyset^c + -a$ — *витрата*; $ДО + \emptyset^c + \emptyset^{\Phi}(-i)$ — *пров'язь*;

* При дослідженні використано матеріал із «Українсько-російського словника» (К., 1953—1963, т. 1—4), «Словника української мови» (К., 1970—1976, т. 1—7), «Словаря української мови». Упорядник Б. Грінченко (К., 1907—1909, т. 1—4), «Російсько-українського технічного словника» (К., 1961).

ДО + Ø^c + -о/-е — поливо *; ДО + Ø^c + -и/-і — відходи**. В сучасній українській мові найпродуктивнішою є модель ДО + Ø^c + + Ø^ф (-у/-а). Ряд дериватів, що репрезентують дану словотвірну модель, нараховує за 1600 утворень, серед яких переважають похідні, мотивовані префіксальними дієсловами.

Ми розглянемо одну з найбільших за обсягом групу дериватів із цього ряду, а саме: похідні, мотивовані дієсловами з префіксом *ви-*, в плані характеристики твірних дієслівних основ.

Словотвірно-структурні особливості іменникових дериватів із нульовими суфіксами обумовлюють доцільність систематизації похідних за префіксами, наявними у твірних дієслівних основах. Префікси виступають важливим (причому матеріально вираженим) показником напрямку словотвірної мотивованості, формальним критерієм похідності в сфері нульової суфіксації іменників (*до-ступити*) *до-ступати* > *до-ступ*; *о-писати* (*о-писувати* > *о-пис*). Необхідно зауважити, що чітким показником напрямку дериваційної залежності іменників від дієслів є лише власне дієслівні префікси, тобто ті, які не використовуються як засоби творення у словотвірних системах інших частин мови. Префікси типу *пере-*, які можуть функціонувати не лише в дієслівному, а й в іменниковому словотворі***, не завжди дозволяють однозначно інтерпретувати словотвірну структуру, а отже, і спосіб творення похідних іменників. При характеристиці утворень *переоблік*, *переогляд*, *перерозподіл* і подібних потрібно звернути увагу на те, що їх можна розглядати як віддієслівні похідні з нульовими суфіксами або ж як відіменникові деривати, утворені префіксальним способом (*облік* > *переоблік*; *огляд* > *переогляд*; *розподіл* > *перерозподіл*).

Сучасні українські похідні іменники, утворені за найпродуктивнішою моделлю ДО + Ø^c + Ø^ф (-у/-а), мотивуються дієсловами з різними префіксами. Кількісна характеристика активності дієслів із різними префіксами як бази для творення іменників із нульовими суфіксами неоднакова: *в-* — *впуск* (6); *в/у* — *вгин/угин* (17); *ви-* — *виліт* (122); *від-* — *відвар* (80); *до-* — *дожин* (34); *з/-с-* — *звал/скрик* (71/60); *за-* — *загиб* (150); *на-* — *навар* (96); *над-* — *надкус* (11); *не-* — *нестям* (3); *недо-* — *недопал* (11); *о-* — *оклик* (57); *об-* — *обрив* (52); *пере-* — *перепин* (131); *під-* — *підлив* (57); *по-* — *полив* (127); *при-* — *приваб* (79); *про-* — *прогул* (81); *роз-* — *розгляд* (103); *у-* — *уверед* (36). Загальна кількість 1384 ****.

* Ця модель є непродуктивною. Виявлено всього декілька іменників середнього роду з нульовими суфіксами. Похідні на зразок *поливо* не тільки не поповнюють лексичного складу, а, навпаки, виходять з ужитку в сучасній українській літературній мові.

** Використовуємо такі позначення: ДО — дієслівна основа; Ø^c — нульовий суфікс; Ø^ф — нульова флексія.

*** Пор. утворення іменників *перевиторг* < *виторг*; *переобмолот* < *обмолот*. Дієслова із префіксом *пере-*, від яких могли б утворитися деривати *перевиторг*, *переобмолот*, у словниках сучасної української мови не зафіксовані.

**** Усього виявлено понад 1500 іменників, які структурно можна зіставляти з префіксальними дієсловами. Однак частина з них втрачає або втратила семан-

Найбільш активно твірними виступають дієслова з префіксами *з-, по-, з-/с-, пере-, ви-, роз-, на-, при-*. Менш активно в словотвірні відношення дієслово-іменник із нульовим суфіксом включаються дієслова з префіксами *об-, під-, у-, недо-, до-*.

Більшість розглянутих дериватів утворена від дієслів, у морфемній структурі яких вичленовується один префікс. Однак можливі також утворення від дієслів, що містять в основі два і більше префіксів: *здогадатися/здогадуватися > здогад*; *перерозподілити/перерозподіляти > перерозподіл* [4, 46]. Приєднання префікса до дієслівної основи, яка вже має в своєму складі префікс, часто не змінює, а лише модифікує лексичне значення дієслова, наприклад, **повисівати** — «*висіяти все або багато-чого-небудь*» [3, т. 6, 660]. Транспозиція такої модифікованої дієслівної семантики в іменнику — явище не характерне для нульової суфіксації в сучасній українській мові.

Похідні іменники обраної для аналізу групи утворюються як від неперехідних, так і від перехідних дієслів. Необхідно зауважити, що у багатьох випадках визначення перехідності чи неперехідності мотивуючих дієслів пов'язане з певними труднощами. Адже перехідні дієслова можуть уживатися і без прямого додатка, тобто виступати як неперехідні (**видихати, видихувати/видихати** — *перех.* і *неперех.* «*Дихати, виштовхуючи з легень повітря, тютюновий дим і т. ін.*» [3, т. 1, 387]. Семантика утворених від таких дієслів іменників не завжди допомагає встановити: мотивуюче дієслово мало перехідне чи неперехідне значення (**видих** — «*одноразове виштовхування з легень повітря, набраного під час вдиху*» [3, т. 1, 387]).

Проведений аналіз дозволив зробити такі висновки: 1) чітко і однозначно встановити перехідність/неперехідність твірного дієслова можна лише тоді, коли іменник мотивується неперехідним дієсловом, неперехідність якого не залежить від контексту (**вибухнути/вибухати** > *вибух*); 2) у більшості випадків достатньою вважається констатація можливості одночасної мотивованості дериватів дієсловами як із перехідним, так і неперехідним значеннями (*ви-свист, виплеск*).

При встановленні перехідності чи неперехідності мотивуючих дієслів іноді потрібно звертатися до характеристики лексичних значень іменникових утворень з нульовими суфіксами. Так, урахування цього моменту показує, що не зовсім виправданим є розгляд похідного *вижим* як такого, що мотивується перехідним дієсловом [4, 45]. Цей іменник виражає абстраговану дію за значеннями перехідного дієслова **вижимати** — *спорт.* «*Повільно, рівномірно піднімати якусь вагу (штангу, гирю і т. ін.) від рівня грудей вгору, випрямляючи зігнуті руки*» і неперехідного — **вижимати-**

тичну залежність від дієслів, наприклад, **город** — «*ділянка землі при садибі, здебільшого для вирощування овочів*» і **городити** — «*ставити що-небудь, огорожу, тин, паркан*» [3, т. 2, 135]. У цій статті такого типу іменники не розглядаємо.

ся — спорт. «Повільно, рівномірно підтягуючись на руках, піднімати своє тіло на певну висоту» [3, т. 1, 396].

Спостерігаються факти, коли зіставлення семантики похідного зі значеннями відповідних перехідного і неперехідного дієслів виявляє розходження окремих лексичних значень полісемантичного іменника. Наприклад, у «Словнику української мови» подано два значення іменника **випал** — 1. спец. «Дія за знач. випалювати¹, випалити 4, 5»; 2. «Одночасний постріл з кількох рушниць, гармат; залп». У першому значенні похідне **випал** мотивується перехідним дієсловом *випалювати*¹. 4. «Підаючи дії вогню, надавати міцності якому-н. предметові». 5. «Одержувати якусь речовину, спалюючи що-небудь», а в другому — неперехідним **випалювати**² — «робити постріл, вистрелити» [3, т. 1, 502]. Лексичні значення іменника настільки розходяться, що у словнику варто було б розмежувати омоніми **випал**¹ і **випал**², тим більше, що мотивуючі дієслова тут розглядаються як омонімі.

У складі дієслівних форм у сучасній українській мові виділяють дві основи — інфінітива і теперішнього часу —, а також парні дієслова доконаного та недоконаного видів. Категоріальні граматичні значення дієслів не зберігаються [1, 102] при творенні віддієслівних іменників способом нульової суфіксації. Крім того, характерною ознакою нульової суфіксації є таке морфонологічне явище, як усичення дієслівних суфіксів, які вказують на вид дієслова. Отже, виникає проблема вибору твірної основи з кількох корелюючих дієслівних форм.

Одним з основних критеріїв визначення мотивуючого дієслова вважаємо звуковий збіг твірної та похідної основ: **вираз < виразити**, а не **виражати**. Дещо по-іншому в подібних випадках розв'язує питання В. В. Лопатін. У статті «Про критерії вибору мотивуючого дієслова з корелятивних за видом» висувається твердження, що дієслова на *-ать, -ивать (-ывать)* виступають мотивуючими незалежно від того, чи відображені в їх корені морфонологічні зміни. Так, наприклад, у сучасній російській мові іменник **погрузка** розглядається як мотивований дієсловом **погружать** при наявності форми **погрузить** [2, 58]. Більш природним у наведених прикладах видається визнання твірними дієслів доконаного виду. Можливість такої інтерпретації підтверджує утворення іменників від дієслів доконаного виду, що не мають видових корелятив (**визол < визолити**), а також існування різних за звуковим складом дериватів, співвідносних із дієсловами, які входять у видову пару: **випустити/випускати > випуст і випуск**.

При використанні критерію збігу звукового складу твірної та похідної основ інколи доводиться враховувати додаткові формальні показники морфонологічного характеру і не обмежуватися зіставленням тільки початкових форм іменників з дієсловами. Так, похідне **вигріб** розглядаємо як утворення від дієслова **вигребти**, а не **вигрібати**, оскільки в інших відмінкових формах (**вигребу, вигребом**) в корені з'являється голосний *-е-*, що входить до звукового

складу дієслова доконаного виду. Якщо б іменник **вигріб** мотивувався дієсловом **вигрібати**, то кореневий **-і-** зберігався б у всіх словоформах (пор. **випікати**, **випік**, **випіку**, **випіком**).

Як додаткові формальні показники використовуємо закономірності морфологічного чергування кореневих голосних та особливості усичення твірних дієслівних основ. Дієслівний голосний **-е-** в похідних іменниках може чергуватися з **-о-**, який у певних формах переходить в **-і-***. Ось чому дериват **виліт**, **вильоту** виводимо із форми **вилетіти**, а не **вилітати** (**-і-** не зберігається при словозміні).

Утворення **вигрів** мотивується дієсловом **вигрівати**, а не **вигріти**. На похідність іменника від дієслова недоконаного виду вказує елемент дієслівного суфікса, який частково зберігся при усиченні.

При встановленні твірного як критерій вибору із видових дієслівних форм не можна використати явища морфологічного чергування кінцевого приголосного твірної і похідної основ за м'якістю/твердістю. Розглянуті іменники мають твердий кінцевий приголосний основи ****** без уваги на те, яким був цей звук у дієслові (**вигул** < **вигулятися/вигулюватися**; **вилаз** **вилазити**). Таким чином, у стосунку до похідних на зразок **виділ** мотивуючими необхідно визнати дієслівні форми обох видів **виділити/виділяти**.

Зрозуміло, що чітко визначається вид твірного дієслова тоді, коли іменник утворено від форми, яка не корелює за видами (**вивих** < **вивихнути**). Однак подібних випадків у дослідженому матеріалі порівняно небагато.

Урахування розглянутих критеріїв вибору мотивуючого дієслова із форм, співвідносних за видами, дозволило встановити, що із 122 дериватів, утворених від дієслів з префіксом **ви-**, 31 мотивується дієсловами недоконаного (**виверт**, **вигрів**), 24 — доконаного видів (**вимолю**, **вибій**). 67 іменників одночасно співвідносяться з дієсловами обох видів (**випит**, **виріз**, **випроб**).

Виявляючи дериваційну структуру віддієслівних іменників, їх, як правило, зіставляють з інфінітивом. Однак способом нульової суфіксації похідні можуть утворюватися і від основ теперішнього часу (**вибір** > **виб'**ю, а не **вибити** чи **вибивати**). Такі випадки трапляються рідко. Тому деривати, які формально можна зіставляти як з основами інфінітива, так і теперішнього часу, розглядаємо як похідні, утворені від дієслів у вихідній формі, а основи теперішнього часу вважаємо потенційно мотивуючими *******.

* Спостерігаються випадки, у яких згадане чергування кореневих голосних не відбувається (**летіти** > **літ**, **лету**, хоча є також **літ**, **льоту**).

** Виняток становлять іменникові деривати з кінцевим приголосним **-й**, що не має твердого відповідника (**видій** < **видоїти/видоювати**).

*** На потенціальну здатність основ теперішнього часу виступати мотивуючими необхідно вважати насамперед тоді, коли виявляються ті чи інші морфологічні чергування. Так, при зіставленні форм **перегомінти** — **перегомоніти** виявляється чергування кінцевого приголосного основ за м'якістю/твердістю. Проте вважати це чергування характерною словотвірною особливістю не можна, бо воно наявне у системі дієслівних форм (**перегомінти**, **перегомониш**).

Визнання потенціальної здатності основ теперішнього часу виступати твірними обумовлює доцільність систематизації мотивуючих дієслів за їх структурними класами.

Виявлено, що 55 дериватів, мотивованих дієсловами з префіксом *ви-*, утворено від дієслів одного із 12 структурних дієслівних класів сучасної української літературної мови [5, 311—313]. Найчастіше твірними виступають дієслова таких класів: III — 19 похідних (*вигляд < виглядати*); IX — 18 (*виголот < виголотити*); I — 9 (*визиск < визискувати*). Решта мотивуючих дієслів належить до II, V, VII, VIII, IX класів. 57 похідних іменників одночасно співвідносяться з дієсловами двох класів, наприклад; IX—III (*вищир < вищирити/вищиряти*); IX—I (*вивар < виварити/виварювати*). 10 дериватів співвідносяться з трьома і більше дієсловами різних класів (*видих < видихати, видихнути/видихати, видихувати*).

На відміну від інших груп іменників, мотивованих префіксальними дієсловами, деривати, утворені від дієслів із префіксом *ви-*, мають постійний наголос на цьому префіксі (*вйвар, вйвіз, вйкид, вйпит, вйяв*). Причому префікс виступає наголошеним як у іменниках, що мотивуються дієсловами доконаного виду, у яких наголос також знаходиться на префіксі (*вйвих < вйвихнути; вйбір < вйбрати*), так і в дериватах, утворених від дієслів недоконаного виду з ненаголошеним префіксом *ви-* (*вйлив < вйливати; вйнахід < винаходити*). Постійність наголосу в проаналізованій групі дериватів свідчить про формування певної словотвірної закономірності наголошування іменників із нульовим суфіксом, мотивованих дієсловами з префіксом *ви-*.

Характеристика похідних іменників із нульовим суфіксом у плані виявлення морфолого-структурних особливостей їх твірних дієслівних основ показала, що деривати утворюються від перехідних і неперехідних дієслів обох видів. При нульовій суфіксації у процес словотворення включаються дієслівні основи інфінітива і теперішнього часу різних структурних класів. Більшість утворень мотивується дієсловами з префіксом *ви-* таких структурних класів, як:

$$\text{III} - \text{-а/-я} / \begin{matrix} \text{-аю- (-яю-)} \\ \text{-ає- (-яє-)} \end{matrix}, \text{IX} - \text{и} / \begin{matrix} \text{-ю-/-я} \\ \text{-и-} \end{matrix},$$

$$\text{I} - \text{-ува- -ва-} / \begin{matrix} \text{-ую-} \\ \text{-ує-} \end{matrix}, \frac{\text{у}}{\text{ю-}} /$$

При зіставленні акцентуаційних особливостей твірних і похідних основ виявлено, що при творенні іменників із нульовим суфіксом, мотивованих дієсловами з префіксом *ви-*, діє характерна для дериватів словотвірна акцентуаційна закономірність, за якою у цих дериватах наголошеною виступає префіксальна морфема.

- Список літератури: 1. Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972. 2. Лопатин В. В. О критериях выбора мотивирующего глагола из коррелятивных по виду.— Рус. яз. в школе, 1975, № 3. 3. Словник української мови, т. 1—7. К., 1970—1976. 4. Морфологічна будова сучасної української мови. К., 1975. 5. Сучасна українська мова. Морфологія. К., 1969.

В. І. КОНОНЕНКО, в. о. проф.,
Київський педагогічний інститут

СИНТАКСИС ПЕРЕКЛАДІВ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ ІЗ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА РОСІЙСЬКУ (ПРИЙМЕННИКОВІ КОНСТРУКЦІЇ)

Дослідження перекладу з однієї мови на іншу — споріднену або неспоріднену — відкривають перед зіставним синтаксисом додаткові можливості одержання вірогідних даних; адже на синтаксичну будову тексту часом однаково впливає співвідносний лексичний склад, і конструктивна подібність, диференціація мовних систем виявляється повніше, так би мовити, в чистому вигляді. Щоправда, в синтаксисі перекладу не виключається вплив структури іншомовного прототипу, намагання максимально наблизити конструктивні ознаки перекладу до оригіналу, а отже відступити від специфіки мови перекладу; інколи спостерігаються явища навмисного відходу мови перекладу від прототипу; звідки дещо знижується вага подібних зіставлень. Разом з тим уміле використання особливостей мови оригіналу може стати в пригоді як виражальний засіб, прийом індивідуалізації мовлення, створення національно-мовного колориту; такі відхилення від мовностилістичної норми зрештою сприяють збагаченню мови художнього перекладу. Проблематика зіставних досліджень ускладнюється при розгляді перекладів із близькоспорідненої мови (зокрема з російської на українську і навпаки), оскільки близькість конструктивних засобів вимагає перевірки їх можливої взаємодії, частотності і функціональної вживаності, врахування того, що не завжди кращим відповідником в іншій мові є більш схожа за структурою синтаксична будова.

Вивчення синтаксису перекладів має виходити із визнання наявності в кожній із зіставляваних мов розгалуженої системи синтаксичних рядів, об'єднаних за принципом функціонально-семантичної співвідносності синтаксичних конструкцій, що входять до їх складу [1]; існування паралельних побудов, що використовуються для передачі однакового або близького граматичного значення, дозволяє вибирати при перекладі відповідні (в семантико-стилістичному плані) конструктивні типи. В межах кожного синтаксичного ряду відбувається певне семантичне і стилістичне (а нерідко і поєднане семантико-стилістичне) розшарування, що визначає внутрішню ієрархію компонентів, домінують і більш або менш віддалені від неї конструкції тощо. Такий підхід вимагає зіставлення не окремих співвідносних конструкцій оригіналу і перекладу, а повних рядів конструкцій двох мов, не тільки пошуку точнішого від-

повідника (тим більше, що не завжди можна беззастережно встановити еквівалент), а й розгляду внутрірядових відношень у складі кожної мови, визначення факторів, що призвели до вибору тієї чи іншої структури. Аналіз перекладу прийменникових конструкцій, нерідко представлених у російській і українській мовах багатьма варіантними синтаксичними побудовами, виявляє деякі загальні принципи функціонально-семантичної співвідносності в межах синтаксичних рядів і в той же час дозволяє простежити риси художнього перекладу, особливості індивідуально-авторського стилю, їх збереження в іншій мові тощо. Із цих позицій добір прийменникової конструкції спрощується або ускладнюється в залежності від наявності меншої або більшої кількості членів ряду (в обох мовах або в мові перекладу) і виключається взагалі, якщо в мові перекладу є лише один відповідник. Звичайно, ресурси вибору в таких випадках надає або не надає мова перекладу, однак присутній у ній еквівалент може співвідноситись і з іншими членами ряду мови-прототипу, зближуватись із кількома варіантами одночасно, отже при зіставленні розглядаються синтаксичні ряди обох мов. З іншого боку, розгляд синтаксичних рядів виключається в разі обов'язкового паралелізму прийменникових конструкцій двох мов незалежно від того, якою мірою змінюється прийменниково-відмінкова форма; вивчення такої зміни, обумовленої лексичним наповненням самостійних слів, їх лексико-фразеологічною і синтаксичною сполучуваністю, категоріальними властивостями пануючого компонента, особливостями самого прийменника тощо, складає завдання зіставного синтаксису двох мов як систем і не є основним об'єктом дослідження при перекладі; пор.:* *На гребці поверталася з поля, а він, сіроокий хлопець-русочуб, ішов у нічну до трактора — працював того літа причіплювачем* (О. Гончар). — *На копных граблях возвращалась с поля, а он, сероглазый русский парень, шел в ночную к трактору* — *работал тогда прицепщиком; Иван перепинил Лыску, за привычкой погладив по ширь спитнілій* (О. Гончар). — *Иван остановил Лыску, по привычке погладил по вспотевшей шее; Може, я з Вавилона сміюся* (В. Земляк). — *Может, я над Вавилоном смеюсь; Недарма Фабиан жартуе з цього приводу* (В. Земляк). — *Недаром Фабиан шутит по этому поводу.*

При зіставленні багаточленних рядів прийменникових конструкцій у їх перекладах із української мови на російську простежуються структурні ознаки кожної мови і особливості творчої манери письменника й перекладача. Характерні семантико-стилістичні ознаки перекладу виявляються, наприклад, у паралельних конструкціях на означення об'єкта (предмета мовлення, думки, змісту прохання тощо), які в українській мові формуються за допомогою

* Спостереження здійснюються на матеріалах українських і російських текстів романів О. Гончара «Циклон» (авторизований переклад І. Карабутенка і І. Новосельцевої), В. Земляка «Лебедина зграя» (авторизований переклад В. Росельса), Ю. Мушкетика «Біла тінь» (авторизований переклад І. Новосельцевої). Зазначені переклади опубліковані в журналі «Дружба народів» у 1970—1976 рр.

прийменників *про, за, щодо, відносно* та інших, у російській — за допомогою прийменників *о, про, насчет, относительно, касательно* і под. Переклад навіть найбільш нейтральних сполучень із прийменником *про* і знахідним відмінком дає неоднакові результати: поряд із нейтральним російським сполученням із прийменником *о* вживається сполучення з прийменником *про*, що відрізняється від свого українського відповідника відтінком розмовності, зниженості. Пор. у близькому українському контексті, де в мові персонажів послідовно вживається конструкція з прийменником *про*: — Я хотів би знімати фільм ... *про Світло! Про світло* як таке ... — А якщо ми вже вирішили робити фільм *про Світло*, то хай це буде стрічка *про внутрішнє світло* людини ... — З'являлася думка така. *Про дитинство* хотів ... — Теж *про дитинство*? — Або *про юність*. Якось ви розповідали *про себе, про друзів* своїх. Чому б не зробити, скажімо, про оту чорну одиссею оточення?... — Роздум *про незнищенність* людини — так це мені уявляється (О. Гончар); показово, що розрив у цьому ланцюжку конструкцій із прийменником *про* припадає на неперекладений російський текст, де виступає сполучення з прийменником *о* і місцевим відмінком: Це ж, здається, *про вас* та ваших *ровесників*: «Мы были высоки, русоволосы... Вы в книгах прочитаете, как миф ... О людях, что ушли не долюбив, не докурив последней папиросы...»

Наведений текст одержує в перекладі паралельні сполучення з прийменниками *о* і *про*: — Я хотел бы снимать фильм... *про Свет! Про свет* как таковой... — А уж если мы решили делать фильм *про Свет*, так пусть это будет лента *о внутреннем свете* человека... — Была попытка. *О детстве* хотел.... — Тоже *о детстве*? — Нет, *о юности*. Как-то вы рассказывали *о себе, о друзьях* своих. Почему бы не сделать, скажем, хотя бы *о той черной одиссее* окружения?... — Раздумья *о нецелесообразности* человека — так это мне представляется... Ведь это *о вас*, кажется, и ваших *ровесниках* сказано... (далі наводяться віршові рядки). Як видно, на початку російсько*го уривка послідовно вживається сполучення з прийменником *про*, потім в одному й тому ж реченні і з одним і тим самим словом *світ* використано паралельні побудови з прийменниками *про* і *о* (*про свет, о свете*), далі в тексті наводяться лише сполучення з прийменником *о*, які логічно завершуються віршовим текстом, де теж використовується цей прийменник.

Таке вживання прийменникових конструкцій у російському тексті якоюсь мірою урізноманітнює мову перекладу (хоч заради лише естетичного фактора, можливо, не варто було б використовувати спочатку лише одні, потім інші побудови), дещо знижує стиль розповіді (хоч і не створює уявлення розмовності мовлення, адже персонажі — представники інтелектуальних професій — звертаються і до одних, і до інших сполучень). Можна припустити, що в цілому російський уривок створює картину поступового переходу від розмовних до урочистих інтонацій, що й знаходить остаточне вираження у віршових рядках; не виключається і вплив прототипу,

бажання передати український мовний колорит (пор. у цьому ж контексті при перекладі: — *Диду*, ви кино! і под.). Зрештою російський варіант дещо порушив стилістичну однорідність авторського тексту, набув нових, порівняно до мови оригіналу, стилістичних, експресивних коннотацій.

Зрідка конструкція з прийменником *про* одержує паралель розмовного типу з прийменником *насчет* і родовим відмінком імені: ...і на всі оті кусючі теревені *про Мальву* відповідав досить категорично (В. Земляк).—... и на все ехидные намеки *насчет Мальвы* отвечал вполне категорично; однак у даному разі зміна прийменника визначається особливостями лексико-синтаксичної сполучуваності іменників (*теревені* — *намеки*), які не становлять міжмовних синонімів, отож обумовлюється передусім лексичним фактором.

В іншому контексті, за умов опосередкованої передачі мови селянина, на місці української конструкції розмовного забарвлення з прийменником *за* вживається російське сполучення з прийменником *о*: Явтушок розпрощався з ним, заплакав, коли прохав *за хату і за все* (В. Земляк).— Явтушок распрощался с ним и заплакал, когда заговорил *о хате и обо всем*. Ще виразніше маркована, застаріла українська конструкція з прийменником *о* на означення об'єкта розповіді передається в російській мові унормованим безприйменниковим сполученням: Але не хвались *о те*, чого нема (В. Земляк).— Ну, однако, не хвались *тем*, чего еще нет; тобто в цих випадках стилістичні коннотації при перекладі нівелюються.

Конструкції з прийменником родового відмінка *щодо*, які мають відтінок книжності, частіше перекладаються за допомогою семантично дещо відмінних і разом з тим стилістично нейтральних прийменників; такий підхід у цілому виправданий, оскільки російські сполучення з прийменниками, близькими до *щодо* семантично — *относительно* і под., переводять текст у функціональний шар. Пор. у мові автора: Він бачив у ньому тільки силу, грубість, практичність, він трохи торопів перед ним і, може, тому виробив *щодо* нього лінію поведінки теж грубувату, сухувату, ділову... (Ю. Мушкетик). — Он видел в нем только силу, грубость, практичность, даже как-то терялся перед ним и, может, поэтому выработал свою линию поведения *с Борозной*, тоже грубоватую, суховатую, деловую....; в мові персонажа: І ще в одному ви були несправедливі *щодо мене* (Ю. Мушкетик).— И еще в одном вы несправедливы *ко мне*; з використанням описового звороту: Данько не терпів жодного недбалства *щодо коней*... (В. Земляк).— Данько не терпел малейшей небрежности в *уходе за лошадьми*. Значно рідше використовуються в перекладі сполучень з прийменником *щодо* конструкції з прийменниками *относительно*, *касательно*; відповідний текст носить характер авторської розповіді і включає книжні елементи; Напочатку Фабіан не мав жодних ілюзій *щодо* свого становища в цьому нетлінному товаристві (В. Земляк).— Сперва Фабіан не питал никаких иллюзий *относительно* своего положения в этом обществе; Інколи Савка випереджає події, здебільшого *щодо*

заможних вавілонян... (В. Земляк).— Иногда, чаще всего *касательно* зажиточных мужиков, Савка Чибис опережает события...

Часом різні за структурою і стилістичною маркованістю конструкції передаються при перекладі, як правило, однаковим, нейтральним сполученням; у таких випадках або мова перекладу не надає достатніх засобів стилістичного урізноманітнення мовлення, тобто має обмежений синтаксичний ряд або лише один член даного граматичного значення, чи перекладачі свідомо уникають інших засобів вираження, тобто скорочують синтаксичний ряд до одного члена. Так, українські конструкції на означення точного часу, моменту дії можуть створюватися за допомогою прийменників *в(у)*, *на* із знахідним відмінком, безприйменникової форми родового відмінка або включати прийменник *о* і місцевий відмінок іменника, а в російському перекладі їм здебільшого відповідає утворення з прийменником *в*. Пор. у перекладі роману Ю. Мушкетика: *У цю мить* Борозна наздогнав Нелюю. — *В это мгновение* Борозна догнав Нелюю; *На ту мить* він уже забув, що допіру думав, що його вже ніщо й ніколи не виведе з рівноваги... — *В это мгновение* он уже забыл, как только что думал, будто его уже ничто и никогда не выведет из равновесия... (в останній паралелі можливий був би переклад *к этому времени*, що передавав би значення часової межі, однак перекладач віддав перевагу значенню певного часового моменту); *Тої ж миті* він подумав, що жив не так, що надалі відчуватиме грані, намагатиметься їх відчутти, не дасть сірості затягнути будень. — *В тот же миг* он подумал, что жил не так, что впредь будет острее ощущать все грани жизни, не даст серости затянуть его будни.

Щоправда, значеннєве зміщення при перекладі може привести до появи відмінного прийменникового сполучення, однак воно обумовлюється позамовними факторами і тому може не братися до уваги; пор.: *В якусь мить* він подумав, що оця його туга тимчасова, що густий, майже розпачливий смуток завтра розвіється... (Ю. Мушкетик). — *На какое-то мгновение* он подумал, что эта его тоска временная, что густая, почти отчаянная печаль завтра развееется... (у перекладі передано значення не моменту дії, а її проміжку; пор. у наведеному вище прикладі: *В тот же миг* он подумал...).

Усталені в українській мові сполучення з прийменником *о* на означення кількісного вираження часу дії теж передаються російським поєднанням із прийменником *в*: *О третій ночі* ратушу з її давнім середньовічним годинником на вежі освітили голубі снопи прожекторів (О. Гончар). — *В три часа ночи* ратушу с ее древними средневековыми часами на башне осветили голубые снопы прожекторов. Як правило, з допомогою прийменника *в* перекладаються і стилізовані, вишукані конструкції з прийменником *о*, що не містять кількісних показників часу: Від того оселя Фабіанів залишалася такою порожньою *о цій порі*... (В. Земляк). — Обычно в жилище Фабиана *в эту пору* хоть шаром покати...

Використання в російському тексті конструкцій із прийменником *о* і знахідним відмінком, навіть фразеологізованих, здається застарілим, дещо штучним, таким, яке хоч і точніше відповідає оригіналові, проте не викликається кончою потребою, конституційними умовами: Коли ж починалася мжичка, холодна й сікуча *о цій порі*, орач напинав на голову мішечка ворком і тоді зовсім зливався з рудою землею... (В. Земляк). — А как начал моросить холодный и колючий *об эту пору* дождик, пахарь набрасывал на голову мешок уголком и тогда совсем сливался с рыжими бороздами...; Сільрадівський виконавець Савка Чибіс, який мав звичку сміятися з усього і без пуття, признався Македонському, де слід шукати їхнього дядечка *о цій порі*... (В. Земляк). — Сельсоветовский исполнитель Савка Чибис, имевший привычку смеяться не отчего, признался Македонскому, где *о сю пору* лучше всего искать дядюшку...

Своєрідно трансформуються в перекладі досить поширені в українській мові сполучення переважно просторового значення із складними прийменниками, що включають елементи *з* та *по* і нерідко поєднуються з більшим числом відмінків, ніж відповідні російські прийменники. В російських текстах такі конструкції здебільшого передаються за участю простих прийменників (адже російські прийменники типу *понад* мають усно-розмовне забарвлення і тому не залучаються), але діапазон останніх досить широкий: вони відповідають українським прийменникам без елементів *з* і *по* (пор.: *поміж*, *з-поміж*, *з-межи* і *между*, *меж*, *понад* і *над*), хоч значення їх не ідентичні іншим простим прийменникам (пор.: *з-поміж*, *серед* і *среди* тощо). Вибір прийменникової конструкції при перекладі визначається в таких випадках загальною семантикою тексту, бажанням підкреслити той чи інший просторовий відтінок. Наприклад: ...*Поміж них* ніколи не продзвенить та струна, без якої людям не зрозуміти одне одного (Ю. Мушкетик). — ...Все равно *между ними* никогда не прозвенит та струна, без которой людям не понять друг друга; Дорога звела Катрю з багатьма жінками, що теж ішли, сподіваючись розшукати когось із своїх, *а поміж ними* жінка одна, мар'янівська, мовчука сувора (О. Гончар). — Дорога свела Катрю со многими женщинами, которые тоже шли в надежде разыскать кого-то из своих, *а среди них* шла одна, марьяновская, молчальница суровая; пор. в одному контексті різну трансформацію сполучення з прийменником *поміж*: Латунний місяць летить *поміж хмарами* в небі, газик брезентовий летить по землі. Бруковицею *поміж вербами* коренястими, що їм тисяча літ (О. Гончар). — Латунный месяц летит в облаках по небу, газик брезентовый летит по земле, по мостовой *меж вербами* корнями, которым тысяча лет; пор. також: Випростано ступає субіч мене Решетняк, що навіть *з-поміж нас* виділяється своєю кістлявою маслакуватістю (О. Гончар). — Випрямившись, шагає рядом со мной Решетняк, даже *среди нас* выделяющийся своей костлявой — кожа да кости — худобой; На високій береговині все літо синьо та сумно цвіте чеб-

рець, найменша квітка *з-поміж квіток...* (В. Земляк). — На високом прибереж'є все лето печально и сине цветет чебрец, самый невзрачный *из* всех здешних *цветов...*; По краю, *понад прірвою*, щоб заглянути в неї (Ю. Мушкетик). — По краю, *над пропастью*, щоб заглянуть в нее; Вони йшли широкою алеєю *понад Дніпром* (Ю. Мушкетик). — Они шли по широкой аллее *вдоль Днепра*; *Попід* усі семафори гуркоче ешелонами щойно сформована сибірська дивізія... (О. Гончар). — *Под* открытые семафоры грохочет эшелонами только что сформированная сибирская дивизия...; Аби більше вдихнути тих соків, Дмитро Іванович пішов вузькою асфальтованою стежечкою *попід газоном...* (Ю. Мушкетик). — Чтобы поглубже вдохнуть в себя весну, Дмитрий Иванович пошел по узенькой асфальтовой дорожке *вдоль газона...* (показово, що сполучення з прийменниками *понад* і *попід* можуть передаватися за допомогою одного й того ж прийменника *вдоль*; пор. також: Спотикаючись, рушив *уподовж течії*, плутовався в якихось кущах (О. Гончар). — Спотыкаясь, отправился *вдоль течения*, плутал в каких-то кустах).

При перекладі на російську мову можуть відбуватися і більш істотні структурні зміни, зокрема, на місці прийменникової конструкції з'являється безприйменникова або сполучникова; такі зрушення викликаються передусім системними властивостями кожної мови. Наприклад: Він знав, що *на нього чекають* (Ю. Мушкетик). — Знав, что *его* ждут; Корецький те *за образу* не сприймав (Ю. Мушкетик). — Корецкий не воспринял это *как оскорбление*.

Характерним у цьому аспекті є переклад конструкцій із прийменниками *за*, *від*, *над*, *проти* при компаративі, не властивих російській мові; такі українські сполучення передаються побудовами з родовим порівняння або із сполучником *чем* (зрідка *нежели*), хоч і українська мова знає відповідні безприйменникові і сполучникові поєднання; тим самим створюються синтаксичні ряди двох мов із неоднаковим числом членів, частково різні за синтаксичною структурою. Вживання тієї чи іншої української прийменникової конструкції при компаративі не завжди піддається чіткій семантико-стилістичній диференціації; не повною мірою виявляється і послідовність у її замінах російськими еквівалентами. Прийменникова конструкція звичайно передається сполученням із родовим порівняння при зазначенні межі (в просторі, часі): Він частіше запізнювався, *раніше за інших*, ще до закінчення робочого дня, тихцем зникав з лабораторії (Ю. Мушкетик). — ...чаще всех опаздывал, *раньше других*, еще до конца рабочего дня, исчезал из лаборатории; перевищення кількості: Джура був *старший за неї* років на десять... (В. Земляк). — Джура *старше ее* лет на десять... Родовий порівняння виступає в фразеологізованих зворотах, зокрема в сполученні зі словами *один другого* (укр. *один за іншого, один від одного* або також *один одного*): ...Один лицар виглядав *величніше за іншого* (В. Земляк). — ...а там *один рыцарь статнее другого*; в сполученні із займенниками *всего, всех* (на місці українських приймен-

никових, а також безприйменникових поєднань). Даринчин батько отаманував *довше за всіх...* (В. Земляк). — Отець Даринки атаманив *довше всіх...*; але в значенні найвищого ступеня можлива конструкція з прийменником *из*: У полинах бралось на вітерець, заквилив вітряк Раденьких, *чутливіший за інші...* (В. Земляк). — В полини подымался ветерок, уже заныл ветряк Раденьких, *самый чуткий из всех*.

Родовому порівняння віддається перевага при перекладі непоширених конструкцій, усного мовлення: Постановник не осипав Ярославу компліментами, він після роботи тільки потиснув їй руку, але цей мовчазний потиск руки був для неї *дорожчий за слова* (О. Гончар). — Постановщик не осыпал Ярославу комплиментами, он после работы лишь пожал ей руку, но это молчаливое пожатие руки было для нее *дороже слов*; Стихія води, *страшніша вона за вогонь*, перед наступом її все живе дичавіє, втрачає розум... (О. Гончар). — Стихия воды, она *страшнее огня*, под ее натиском все живое дичает, теряет разум... Конструкція із сполучником *чем* замінює передусім конструкції із сполучником *ниж*: ...знаєм про нього *більше, ніж будь-хто* (О. Гончар). — ...знаем о нем *больше, чем кто-либо другой*; проте часом використовується і для передачі прийменникового сполучення, особливо при поширеному імені: Він не міг сказати, подобається чи подобалась Світлана йому *дужче за інших гарних жінок...* (Ю. Мушкетик). — Не мог бы сказать, нравится или нравилась ему она *больше, чем другие женщины...* Зрідка прийменникові прикомпаративні сполучення перекладаються описовим зворотом: Кінь у леті — нічого *красивішого понад це!* (О. Гончар). — Конь в лете — ничего *красивее* нет на свете!

Становить інтерес і переклад стилістично маркованих (застарілих, просторічних, діалектних) побудов із прийменниками; в розглянутому матеріалі в таких випадках, як правило, обирається семантично еквівалентна, але стилістично незабарвлена або слабо забарвлена конструкція нормативного характеру; подібний підхід здебільшого буває виправданим, оскільки авторська стилізація оригіналу не завжди вмотивована конситуаційно. Пор. переклад сполучень із прийменником *попри*: Надто в ті дні, коли, *попри все інше*, ще випадає пекти хліб, а те трапляється наприкінці кожного тижня (В. Земляк). — В особености в те дни, когда, *кроме всего прочего*, надо еще печь хлеб, то есть в конце каждой недели; пор.: *Опріч того*, він знав: Юлій не просто розумний, а й обдарований (Ю. Мушкетик). — *Кроме того*, он знал: Юлий не просто умный, но и одаренный; Віктор Васильович Борозна єдиний, *окрім Марченка*, доктор у лабораторії. — Виктор Васильевич был единственный, кроме Марченко, доктор в лаборатории; пор. вживання *попри* в іншому значенні: ...більше не доведеться ходити на Андріянову половину, в якій, *попри хворобу*, творилося щось незбагненно чудове для мене (В. Земляк). — ...больше не придется ходить на половину Андриана, где *вопреки болезни* творилось нечто невырази-

мо прекрасное. Пор. переклад діалектно забарвленої конструкції з прийменником *к* російськими сполученнями з цим самим прийменником або без нього, але вже позбавленими експресії: Зійшов на станції Пилипи... і *к вечору* вже був там (В. Земляк). — Сошел на станции Пылыпы... и *к вечеру* был на месте; Дід вийшов на перше колгоспівське поле, а заповзять був великий, то намагався не відстати від молодих і дець *к вечору* впав на гонах (В. Земляк). — Старик вышел на первую колхозную жатву, а энтузиаст он был великий, ну и старался не отстать от молодых, а *вечером* упал на покосе.

З іншого боку, на місці стилістично нейтральних побудов часом з'являються конструкції книжного типу, які в семантичному плані є найбільш точними відповідниками своїм українським прототипам, наприклад: ...Кожне плем'я переживає за свою *історію* епохи злету і занепаду (В. Земляк). — ...Каждое племя на *протяжении* своей *истории* переживает эпохи подъема и упадка; ...він, гаспід вавілонський, побіг дивитися, скільки сала перетрубила Даринка за їхню *відсутність* (В. Земляк). — ...он, аспид вавилонский, понесся смотреть, сколько сала перевела за *время* их *отсутствия* Даринка. Намагаючись зберегти семантико-стилістичну структуру оригіналу, перекладачі досягають такої мети шляхом не буквального відтворення кожної синтаксичної особливості, а забезпечення загальносемантичної і стилістичної спрямованості тексту; в процесі цієї конструктивної роботи виправдане звернення до синтаксичних побудов із відмінним значеннєвим відтінком, іншою емоційно-експресивною конотацією.

Список літератури: 1. Шведова Н. Ю. О понятии синтаксического ряда. — В кн.: Историко-филологические исследования языка. М., 1967.

Н. В. ГУЙВАНЮК, викл.,
Чернівецький університет

ПРИЙМЕННИКОВІ КОНСТРУКЦІЇ З ПРИСВІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ

Традиційно відомими засобами передачі посесивного (possessio — володіння) значення в українській мові є конструкції з присвійними прикметниками (займенниками), деякими присвійно-відносними прикметниками, а також з родовим та давальним відмінками. Кожна з названих синтаксичних конструкцій характеризується специфікою лінгвістичного статусу, ступенем продуктивності та сферою функціонування в різних стилях сучасної української мови.

Виходячи з того, що значенням синтаксичної конструкції є «закладене у самій її формальній побудові відношення до референта», під яким слід розуміти «категорії мислення найабстрактнішого плану», найрізноманітніші зв'язки та відношення [15, 108], вважаємо, що таким референтом у присвійній конструкції є відношення між предметом володіння (субстанцією *S*) і його власником (посесором

P), а граматичним значенням — посесивні відношення як один із типів означальних, суб'єктно-означальних, об'єктно-означальних, рідше — обставинно-означальних відношень.

Значення синтаксичної конструкції, у тому числі і посесивної (типу *S + P*), формують такі чинники: 1) лексичне наповнення компонентів; 2) їх семантико-граматичні особливості (назва істоти чи предмета, власна чи загальна назва, конкретність чи абстрактність семантики); 3) морфологічна їх природа, особливо словотворча й значеннева співвіднесеність головного компонента з іншими частинами мови; 4) наявність чи відсутність прийменника при відмінковій формі залежного компонента; 5) контекстуальне оточення синтаксичної конструкції в реченні (так звана синтаксична ситуація) та ін. Крім того, потрібно зважати на функціональну взаємодію тієї чи іншої синтаксичної конструкції з іншими, щоб визначити її місце у синонімічному або ж еквівалентному рядах.

Спостереження над функціонуванням деяких прийменникових конструкцій з присвійним значенням дає підставу вважати їх функціональними синонімами інших (традиційно відомих) засобів передачі цього значення. Насамперед, своєрідність, специфіка лінгвістичного статусу прийменникових конструкцій формується наявністю при тій чи іншій відмінковій формі відповідного прийменника.

Останнім часом у мовознавчій літературі дещо переглядається питання про лексичне значення прийменника. Зокрема, дальшого розвитку набуло твердження, що прийменники «не зовсім позбавлені лексичного значення, хоч ступінь його у різних прийменників різний» [5, 652]. Однак, як зазначає акад. В. В. Виноградов, «власне значення прийменника не може проявитися поза зв'язком з відмінковою формою якої-небудь назви особи чи предмета» [4, 531]. І. К. Кучеренко вважає, що прийменник своїм лексичним значенням «принципово не відрізняється від інших слів: у ньому знаходять відображення об'єктивно існуючі явища дійсності. Але значення прийменника має свої особливості. Насамперед воно визначається високим ступенем **узагальненості**, яка, однак, не означає «збіднення», «стирання» чи навіть «втрати» лексичного значення. Через таку особливість прийменникове значення — конкретне в кожному окремому випадку — розкривається в контексті, у сполученні з іншими словами» [9, 22].

Зв'язки прийменника з тим чи іншим відмінком «зумовлені відповідністю значень прийменника і відмінкової форми. Наприклад, прийменники, що вказують на місце перебування будь-якого предмета, поєднуються з місцевим відмінком; прийменники, що означають рух, скерований на певний предмет, — переважно із знахідним; прийменники, що вказують на сумісність, супровідність, — з орудним; прийменники, що означають відділення, відокремлення, джерело руху, — з родовим і т. д.» [14, 477—478].

Прийменникові конструкції, що вживаються для передачі посесивності, найчастіше є сполученнями типу *S + P*, в яких *P* ви-

ражається родовим відмінком з різноманітними прийменниками. Найпродуктивнішою з них є конструкція $S + P$ ($y +$ родовий відмінок). Первісне значення прийменника *в* (y) — просторова близькість — сприяло тому, що стосовно особи у певній синтаксичній ситуації дана конструкція почала виражати присвійне значення, хоча значно пізніше від інших засобів (зокрема, присвійних та присвійно-відносних прикметників, родового та давального відмінків). Як зазначає І. І. Слинько, у найдавніших пам'ятках української мови ця конструкція використовувалася порівняно рідко, але з XVIII ст. її вживання посилюється, а в XIX ст. стає досить активним [10, 96]. Зростання продуктивності конструкції $S + P$ ($y +$ родовий відмінок) збігається з загальною тенденцією розвитку прийменникових конструкцій у слов'янських мовах [4, 544—545].

Синтаксичні умови, за яких виражаються посесивні відношення названою конструкцією, подібні до тих умов, за яких передається присвійність давальним відмінком («давальним приналежності»). Насамперед ця подібність проявляється в тому, що присвійні відношення, які вони передають, визначаються лише в реченні. Окремо взяті ці словосполучення досить нестійкі. Їх зв'язок руйнується впливом дієслова, пор.: *Світло од ліхтаря червонить спину лу коней в коней, плечі в пана Стаха*, *коряві стовбури сосон по боках брукованого шляху* (С. Васильченко). Словосполучення *спину в коней, плечі в пана Стаха* зазнають безпосереднього впливу дієслова, яке пов'язується з опорним компонентом зв'язком сильного керування, а з залежним — зв'язком слабого керування. Саме при послабленому синтаксичному зв'язку і виникають різні власне-характеризуючі відтінки значення типу *у кого-небудь* = *чий-небудь* [5, 504]. У подібній синтаксичній ситуації може вживатися і давальний приналежності (*червонить спину коням, плечі пану Стаху*), як і родовий приналежності (*червонить спину коней, плечі пана Стаха*), однак все ж з певною семантичною відмінністю. Ця семантична відмінність полягає насамперед у тому, що впливом дієслова здійснюється відчутний відтінок значення напрямку дії чи відтінку шкоди або користі стосовно особи (чи взагалі живої істоти) — при давальному приналежності, який абсолютно відсутній при родовому приналежності. При вживанні прийменниково-відмінкового сполучення « $y +$ родовий відмінок» вплив дієслова, хоч і послаблений, але все ж відчутний. Як уже зазначалося, ці словосполучення дуже нестійкі. «У реченні родовий відмінок з прийменником *у* часто відривається від іменника, який він визначає, і починає тяжіти до дієслова» [6, 256], тому вони вживаються саме тоді, коли «потрібно показати певну ємостійність залежного слова, можливість зв'язку його не лише з іменником, а й з дієсловом» [6, 256].

Як і давальний приналежності, конструкція $S + P$ ($y +$ родовий відмінок) виражає посесивність у першу чергу в бездієслівних реченнях, напр.: *В музика землянка вогка. В пана*

хата на помості... (Леся Українка); На небі зоряне намисто, неначе думи в пастуха (В. Сосюра); Дівчина — хатня робітниця у Лотоцьких (І. Микитенко); Будинок у Плачинді просторий, міщанський, на п'ять покоїв (М. Стельмах).

Значно рідше вживається, на відміну від давального приналежності, конструкція $S + P$ ($y +$ родовий відмінок) у реченнях з дієсловом-зв'язкою *бути*, пор.: П и л и п. Я був *дворецьким* у покійного пана (І. Карпенко-Карий); Таке ж сіре було й *обличчя* в *Лець-Атаманова* (П. Панч).

Причиною малої продуктивності подібних конструкцій є, очевидно, те, що дієслову *бути* характерне керування прийменниково-відмінковою формою « $y +$ родовий відмінок», що фіксується і «Словником української мови» [13, 264], тобто між ними виникають у першу чергу об'єктні відношення.

Функціонування з присвійним значенням конструкції $S + P$ ($y +$ родовий відмінок) має ще ряд відмінностей порівняно з давальним приналежності. Зокрема, одна з особливостей полягає в тому, що при цих сполученнях у реченні вживаються дієслова не зовсім однакових семантичних груп (пор., наприклад, у реченнях з дієсловами руху чи напрямку дії, при яких широко функціонує давальний приналежності, зовсім не вживається прийменниково-відмінкове сполучення: — Я *батькові* до ніг упаду, — нахзаляється Катря (Марко Вовчок).

Г. О. Золотова, характеризуючи сполучення типу « $y +$ родовий відмінок», зазначає, що «розпорядником», який утворює пари з цим сполученням, є характер компонентів, напр.: *сад у дедушки, книжка у мальчика* (пор.: В саду у дедушки росли вишни. Книжка у мальчика была с картинками. Але: *Пришел в сад к дедушке, а не у дедушки, подарил книгу мальчику, а не у мальчика* тощо) [7, 99]. Зважаючи на семантику дієслова, що безпосередньо впливає на формування значення тієї чи іншої словоформи, слід звернути увагу, на наш погляд, і на значення прийменника *у* в поєднанні з родовим відмінком [8, 56—59].

Незважаючи на певні відмінності у лінгвістичних статусах давального приналежності і прийменниково-відмінкового сполучення, у багатьох синтаксичних ситуаціях ці конструкції вживаються паралельно. Як зазначає Й. Ф. Андерш, сполучення «в (y) + + родовий відмінок» починає конкурувати з давальним приналежності уже з XV ст. [1, 226]. Досить активно цей процес відбувався в російській мові, де залежний зв'язок дієслова з об'єктом у формі давального відмінка настільки послабився, що стала можливою повна заміна давального відмінка прийменниково-відмінковою формою « $y +$ родовий відмінок іменника (займенника)» [1, 228]. Щодо української мови, то, як уже зазначалося, і давальний приналежності, і прийменниково-відмінкова форма вживаються тут паралельно. Правда, дослідження творів письменників XIX—XX ст. дає можливість простежити еволюцію прийменникової конструкції і поступове звуження сфери давального приналежності. Так, якщо у тво-

рах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка їх вживання майже рівномірне і навіть з незначною перевагою давального приналежності (51,1% — давальний приналежності і 48,9% — конструкція «в(у) + родовий відмінок», то уже в творах С. Руданського їх співвідношення становить відповідно: 44,9 і 55,1%, у Марка Вовчка — 40,0—60,0%, у Нечуя-Левицького — 33,9—66,1%, у Панаса Мирного — 20,7—79,3%, у І. Франка — 38,5—61,5%, у О. Олеса — 31,0—69,0%, у А. Тесленка — 36,2—63,8%, у С. Васильченка — 35,0—65,0%, у М. Рильського — 33,3—66,7%, у Остапа Вишні — 16,6—83,4%, у О. Довженка — 32,1—67,9%.

Процес заміни давального відмінка посесивною конструкцією $S + P$ (у + родовий відмінок) властивий певною мірою й іншим індоєвропейським мовам. Як уже зазначалося, у російській мові цей процес завершився повністю, в українській — частково, а в чеській і німецькій, наприклад, давальний відмінок має ще досить широку сферу використання [2, 39; 3, 60].

Однак при послабленому зв'язку з дієсловом конструкція $S + P$ (у + родовий відмінок) своїм лінгвістичним статусом наближається до лінгвістичного статусу конструкції з родовим приналежності. Спостереження над паралельним їх функціонуванням у творах українських письменників ХІХ—ХХ ст. дає можливість зробити висновок про те, що родовий приналежності витісняє прийменниково-відмінкові форми, тому що є зручнішим і стилістично нейтральним засобом вираження посесивних атрибутивних відношень, без будь-яких відтінків об'єктного чи іншого типів. Певне звуження сфери вживання конструкції родового відмінка з прийменником *у* в творах письменників ХХ ст. не означає того, що ця конструкція є реліктовою і нетиповою для сучасної української літературної мови. Вона широко вживається «на означення особи, якій щось належить чи якої щось стосується» [14, 479] і є функціональним синонімом інших посесивних конструкцій.

Крім сполучення «в(у) + родовий відмінок», для вираження особи-посесора вживаються і деякі інші, зокрема сполучення родового відмінка з прийменниками *від(од)*, *з*, *до*, *для*. Уживаючись, хоч і рідко, з присвійним значенням, вони почали конкурувати безпосередньо з родовим приналежності уже в найдавніших пам'ятках староукраїнської мови. Особливо посилюється їх функціонування в пам'ятках ХVІІ—ХVІІІ ст. [10, 97]. З більшою чи меншою продуктивністю функціонують ці конструкції у творах письменників ХІХ ст., напр.: *А н н у ш к а*. *У мене письмо от дядиньки: я його викрала...* (М. Старицький); *Гой, гой, ти мій Нестерюку, Не з птаха це кров!* (Ю. Федькович); *Невдовзі став я для тата правою рукою при господарстві* (Т. Бордуляк).

Передаючи посесивні відношення, прийменники переобтяжують значення присвійності різного роду об'єктними відтінками, пор.: *Кочерга* (громовим голосом). *А лист від Білого з Парижа? Лист Білого ходить у списках поміж професорів?* (І. Микитенко).

Отже, прийменник *від(од)* надає конструкції відтинку значення джерела одержання чогось, вихідного пункту [6, 252].

Співвіднесеність словосполучень «*від(од)* + родовий відмінок» з конструкціями, в яких залежний компонент виражається присвійним прикметником чи родовим приналежності, дає підстави вважати, що залежний компонент у формі родового відмінка з прийменником *від* виступає в атрибутивній функції [11]. Особливо важливим є вживання цієї прийменниково-відмінкової конструкції в тих випадках, коли розуміння родового відмінка двозначне: *повага брата* (брат поважає? чи поважають брата?). Якщо прийменник *до* у такій синтаксичній ситуації вживається для передачі значення прямого об'єкта (повага до брата) [12, 175], то прийменник *від* уточнює суб'єктне значення родового відмінка (повага від брата), тобто передає посесивно-суб'єктні відношення: Я б віддав твоє багатство І непевній країні За єдиний *поцілунок від коханої дівчини* (Леся Українка).

Своєрідний відтінок у значення посесивності вносить і прийменник *з*. Взагалі конструкції родового відмінка з прийменником *з*, як зазначає А. С. Колодяжний, «мають динамічний характер, бо в основі їх виникнення лежить ідея вказувати рух зсередини предмета (елативне значення) чи вихідний пункт чинності в просторі» [8, 60], напр.: *М а в к а. Не точи! Се кров її! Не пий же крові з сестроньки моєї!* (Леся Українка); *Підлізла Марія на грядку, виймила зі скрині сорочку і подала роздязненому. — Вбирай, це з мого сина...* (В. Стефаник). (Пор. родовий приналежності: *кров сестроньки, сорочка сина*, де абсолютну відсутність різних об'єктних відтінків).

Ще рідше, за певних синтаксичних умов, присвійне значення передають деякі інші прийменникові конструкції, зокрема сполучення місцевого відмінка з прийменниками *в(у)* і *на*: — *Гарні були?* — питався Микула знову подалеки, а *серце в нім* замирало зі страху (О. Маковей); Але парубочі насмішки не могли похитнути *в Романові віри*, що дівоче життя — це нерозгадана таємниця, яку можна розгадати тільки раз на віку (М. Стельмах); *М а р у с я* (регоче). Ох, як ти мене налякав, аж *сорочка на мені* пополотніла! (Кропивницький).

Як бачимо, сполучення прийменника *в(у)* з місцевим відмінком конкретного іменника, вказуючи на предмет, простір чи середовище, всередині якого щось знаходиться або відбувається якась дія [14, 481], при умові, коли цей іменник є назвою живої істоти, означає одночасно приналежність їй певних внутрішніх (психічних) явищ та іманентну, тобто невіддільну від власника посесивність. Те ж саме можна сказати і про сполучення прийменника *на* з місцевим відмінком, при умові, що іменник є назвою особи, конструкція починає означати одночасно місце перебування (знаходження) чогось і приналежність.

Узагальнюючи сказане про прийменникові конструкції з присвійним значенням, слід відзначити, що найпродуктивнішими се-

ред них є сполучення типу $S + P$ (y + родовий відмінок), які є функціональними синонімами інших посесивних конструкцій сучасної української літературної мови.

Список літератури: 1. Андерш Н. Ф. Дательный принадлежности в современном русском и украинском литературных языках. — У кн.: Сопоставительное исследование русского и украинского языков. К., 1975. 2. Андерш Я. Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові. — Українська мова і література в школі, 1974, № 10. 3. Андерш Я. Ф. Семантична структура безприменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. К., 1975. 4. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). 2-е изд. М., 1972. 5. Грамматика русского языка. Фонетика и морфология, т. 1. М., 1952. 6. Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. М., 1970. 7. Грамматика русского языка / Под ред. В. В. Виноградова, Е. С. Истриной, ч. 1, т. 2. М., 1954. 8. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973. 9. Колодяжний А. С. Приименник. Харків, 1960. 10. Кичеренко І. К. Лексичне значення приименника. — Мовознавство, 1973, № 3. 11. Історичний синтаксис української мови. К., 1972. 12. Синтаксис словосполучення і простого речення. К., 1975, с. 183; Богдан М. М. Субстантивні словосполучення з приименником від. — Українська мова і література в школі, 1977, № 2, с. 37. 13. Синтаксис словосполучення і простого речення. К., 1975. 14. Словник української мови, т. 1. К., 1970. 15. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969. 16. Шведова Н. Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис). — У кн.: Грамматическое описание славянских языков. М., 1974.

С. І. ДОРОШЕНКО, доц.,
Харківський педагогічний інститут

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ЗІСТАВНО-ПРОТИСТАВНОГО ЗНАЧЕННЯ

Поняття зіставності і протиставності стосовно безсполучникових складних речень по-різному трактуються в сучасній вітчизняній синтаксичній науці. Вони то визнаються семантично тотожними, то кваліфікуються значеннєво не рівнозначними, а підпорядкованими один одному.

М. С. Пospelов іменував цей вид складних сполук то реченнями з протиставним [4, 346], то реченнями із загальним значенням зіставлення, які включають утворення із значенням протиставності, а також із значенням дії і її результату [1, 390—391].

Автор вузівських курсів з синтаксису складного речення української мови Б. М. Кулик теж не диференціює їх, а розглядає як одне і те ж, передаючи це словами: «зіставлення (або протиставлення)» [2, 253].

Ці поняття не мають чіткого розмежування також і в академічному виданні «Сучасної української літературної мови», хоч тут окремо виділяються конструкції зіставного і протиставного типу [6, 416].

У працях із синтаксису російської мови останніх десятиліть значеннєві відношення між складовими частинами зводяться до одного типу загального значення — зіставлення. Протиставлення визнається одним з його різновидів. Такого погляду дотримуються, наприклад, автори підручника «Современный русский язык. Синтаксис» за редакцією Є. М. Галкіної-Федорук, які серед утворень цієї загальної семантики називають чотири різновиди речень, у числі яких також поєднання «із значенням логічного протиставлення» [5, 418], і укладачі академічної «Граматики русского языка» (1960), які один з різновидів конструкцій із загальним значенням зіставлення іменують реченнями, «що виражають протиставлення фактів, явищ, подій» [1, 381].

Зіставлення і протиставлення — два типи відношень з відмінними семантичними і структурними ознаками, за якими безсполучникові структури цих значень доцільно об'єднувати в один вид зіставно-протиставних речень з розподілом їх на різновид конструкцій із зіставним і різновид структур із протиставним значеннями.

Завдання нашого дослідження — встановити семантичні і структурні ознаки понять зіставності і протиставності і виявити способи їх вираження.

Для розподілу безсполучникових складних речень на зіставні і протиставні не можна брати їх аналогію з відповідними різновидами складносурядних структур. Безсполучникові складні конструкції зіставно-протиставного виду, припускаючи перетворення їх у сполучникові, дають змогу вводити різні сполучники, що в багатьох випадках позбавляє можливості певно встановити приналежність фрази до того чи іншого різновиду зіставно-протиставних речень, напр.: *Я тільки готую аеродром, а (але) літати (ж) будете ви **. Саме це і перешкоджає розрізняти зіставні і протиставні відношення у безсполучникових реченнях методом підстановки сполучників.

Критерієм розрізнення зіставних і протиставних речень не може бути й інтонація. У вираженні обох різновидів відношень вона однакова: підвищення тону при вимові першої частини і відповідне зниження у проказуванні другої, однакове наголошування слів, що зіставляються чи протиставляються. Як в одному, так і в іншому випадку між частинами єдиної сполуки витримується пауза.

У безсполучникових складних реченнях в основу розмежування зіставності і протиставності можна класти лише семантику частин і всієї складної єдності, а також їх структурні ознаки.

З семантичного погляду співвідносні компоненти розглядуваних структур передають різний ступінь виразу схожості чи несхожості між двома предметами, явищами, діями двокомпонентного безсполучникового поєднання.

* Приклад взято з «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського (т. 2, К., 1951, с. 181).

Зіставлення сприймається як повідомлення про схожі чи несхожі два однотипних явища, дві дії, що паралельно існують і не протидіють, не суперечать одна одній, не виключають одна одну.

Протиставлення ґрунтується на невідповідності, несумісності, суперечливості між поєднаними компонентами, на запереченні одного і ствердженні іншого як протиставно-контрастуючих елементів.

Семантичне розрізнення різновидів супроводжується виразним структурним розмежуванням: роль розрізнявача цих значень відіграє синтаксична будова компонентів, а також лексичний склад частин. Усе це в сукупності певною мірою впливає на розміщення складників, на функції першої і другої частин цього виду безсполучникових утворень, зрештою — на структурну схему кожного з розглядуваних різновидів.

Речення зіставного різновиду. У реченнях із зіставним відношенням зіставляються подібні чи відмінні факти реальної дійсності, що паралельно співіснують. Вони вводяться в єдине складне ціле для виявлення своєрідності прикмет, виділюваних в результаті зіставлення. Такою є смислова основа цього різновиду речень.

Зіставляються, як правило, частини спорідненої синтаксичної будови й однотипного морфологічного вираження головних членів, наприклад: [*Боїв особливих не було.*] Вони не наступали, ми не одбивалися (В. Кучер); [*Небо було синіше од моря, море було синіше од неба*] (М. Коцюбинський); [*Хліб — батько, вода — мати*] (Народна творчість).

У відношення зіставності можуть вступати також частини неспорідненої синтаксичної будови, але з чітко вираженими зіставляюваними лексемами, як-от: [*Веселому, жартівливому меншому братові хотілося говорити; старший знехотя кидав йому по кілька слів*] (І. Нечуй-Левицький); [*Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема*] (І. Нечуй-Левицький).

У плані часового вираження компонентів зіставний різновид безсполучникових речень характеризується одночасністю і різночасністю відношень.

Конструкції з одночасним співвідношенням компонентів відзначаються, як правило, вільним розташуванням частин, що припускає транспозицію без зміни змісту і навіть стилістичного забарвлення. Для зразка порівняємо: [*Любов моя, мій день, мій цвіт, чому це так? Ну чому, чом?*] Без тебе тьмою все повите, з тобою сяє все кругом (В. Сосюра) і... [*з тобою сяє все кругом, без тебе тьмою все покрите*]. Розміщення компонентів у цьому реченні граматично не закріплене; граматичних перешкод для перестановки частин немає, оскільки план одночасності таких поєднань дозволяє вільно переставляти частини.

У складі компонентів одночасної площини обмеження транспозиції здатний накладати лише характер граматичної будови компонентів: неповнота другої частини — [*Ти виходиш з одного боку, він — з другого*] (П. Загребельний); наявність лексем, що вказують на зіставлення, як ось у реченнях: [*Двоє дивляться вниз*]. [*Один бачить*

калюлюжу, другий—зорі. [Що кому] (О. Довженко); Одна справа—мати діло з 600 тваринами, розміщеними на комплексі, інша—обслуговувати таку ж кількість худоби в кількох місцях на фермах, віддалених на значну відстань (Соціалістична Харківщина).

У лінгвістичній літературі висловлювалась думка про те, що речення цього різновиду і такого часового вираження «схожі з єднальними безсполучниковими складними реченнями» [3, 7]. Справді, між аналізованими сполуками і поєднаннями частин із значенням переліку є близькість не тільки у часовому вираженні компонентів, а й припустимості в деяких структурах вільного розташування частин, нарешті, у наявності окремих співвідносних елементів (один — другий, одні — інші тощо).

І все ж цього недостатньо для того, щоб ставити на одну площину структури перелічувального і зіставного характеру. По-перше, вони не схожі інтонаційно. Частини зіставних речень відрізняються одна від одної висотою тону: перша вимовляється з підвищенням, друга — з деяким зниженням голосу. У сполуках перелічувальної семантики компоненти однотипні в інтонаційному оформленні: їм властиве повторення однієї й тієї ж інтонації. При зіставленні виразно виділяються слова з логічним наголосом. У перелічуваних структурах така наголошуваність не спостерігається. Відмінне інтонування порівнюваних конструкцій відповідає або переліку одиниць чи дій, або зіставленню для виявлення характерних рис предметів, явищ, дій. По-друге, синтаксичне відношення зіставності оформляється бінарним сполученням частин. Речення перелічувального характеру — структури відкритого ряду. Тому твердження про схожість зіставних речень і структур з переліченням мало переконливе.

Предмети і явища, дії і стани можуть зіставлятись, будучи розташованими в різних часових площинах: *Так, то був один фронт, це інший* (О. Гончар); *Вони їздили — ми будемо літати* (З усного мовлення).

Різночасність передають також речення, у яких зіставляються лексичні елементи з часовою семантикою, напр.: *Учора се була казка, сьогодні дійсність* (М. Кошубинський); *Колись дим від каганця виїдав нам очі — тепер лампа Ілліча світить дні і ночі* (Народна творчість). Завдяки наявності слів з часовим значенням, які становлять основу зіставлення, частини речень з такими словами можна вільно переставляти, значення зіставності при цьому не порушується, пор.: *Тепер лампа Ілліча світить дні і ночі — колись дим від каганця виїдав нам очі*.

За поширеністю речення з різночасовими відношеннями трапляються значно рідше, ніж конструкції, що виражають одночасні відношення. Останні становлять основну групу зіставного різновиду.

Помітне місце серед них посідають складні безсполучникові поєднання, частини яких передають дії, виражені одними і тими ж дієсловами (наявними чи пропущеними): *На одній нивці — пишени-*

ця, на другій — жито (Леся Українка); З праці — радість, з безділля — смуток (Народна творчість) або дієсловами-синонімами: Троє повернули ліворуч, загін рушив праворуч, у луги (С. Скляренко); Думає, доля зостріється, — Сніткалося горе (Т. Шевченко).

Як і в інших випадках вираження зіставності, частини цих конструкцій не мають закріпленого місця.

Однотипність будови дає можливість пропускати у другій частині дієслова-присудки: Інші мали гомін і медалі, Він же від людей — одну любов (А. Малишко); Малеяр апелює безпосередньо до зміслу, поет до уяви (І. Франко).

Поряд з однотипною будовою компонентів зіставні конструкції трапляються з дзеркально-оберненою структурою частин, як ось у такому прикладі: [О зброе щастя, слово, Я жить з тобою звик]. Ти квітка у любові, В ненависті ти штик (В. Сосюра). Наближення одне до одного зіставлюваних слів підкреслює їх смислово виразність і порядком їх розташування, і логічним наголосом, який падає саме на них.

Як досить поширений цей різновид засвідчується у різних стилях мови: у науковому — Малеяр дає нам враження кольорів, поет викликає тільки спомини кольорів (І. Франко); у художньому — Нам би менше поетів-іконок, Тільки більше б народних співців (А. Малишко); у публіцистичному — У кегицівців в 1974 році чотири доярки мали надій молока на корову понад 4000 кілограмів, за підсумками минулого року число таких доярок тут подвоїлось (Соціалістична Харківщина); у розмовному — Лінивий двічі робить, скуйпш двічі платить (Народна творчість).

Речення протиставного різновиду. Структури протиставного значення у своїй семантиці ґрунтуються на контрастуючому вияві протилежності між явищами, діями, ознаками або на невідповідності між дією першої і другої частин. З огляду на це речення протиставної семантики поділяються на дві групи: 1) конструкції, у яких частини об'єднані на основі заперечно-стверджувального протиставлення, і 2) поєднання, у яких відношення між частинами засновані на невідповідності їх змісту.

У першій групі речень найбільш поширеними є конструкції, протиставлення між складниками яких виникає внаслідок заперечення у першій частині і ствердження — у другій. Наприклад: Не привид бродить по Європі — По світу комунізм іде! (М. Рильський); [Вітер] Не вітер — буря (П. Тичина); [Вона гарячково чіпляється за побут, але] його немає — є тільки ковзання на поверхні (О. Корнійчук); Дощ за ними не плакав — дощ над солдатами хляпав (І. Драч).

У таких реченнях чітко формулюється тло, на якому вимальовується протиставність, що задається запереченням, розміщеним у першому компоненті. Заперечення дії чи ознаки з необхідністю вимагає протиставного ствердження, яке має бути висловлене у подальшому. І таким ствердженням виступає другий компонент:

[Максим ріже, а] Ярема не ріже — лютує (Т. Шевченко); Ні неба, ні шляху, ні високовольтних, був тільки океан розвированого снігу, удари вітру, завивання буранистої степової ночі (О. Гончар).

Наявність заперечення і своєрідна напружена інтонація з логічним наголосом на протиставлюваному слові надають першому компонентові ознак незавершеності, напр.: *Вони не згинули, вони живуть і нині* (М. Бажан), *Не сонце постукало в вікна — Війна, і пожари, і стогін, і плач* (М. Стельмах); *Наш ранок, наш день трудовий починають не треті півні,— наш день починається співом курантів на бащині Кремля* (І. Нехода).

Найбільшою мірою незавершеність смислу першої частини дає себе знати в одночлених поєднаннях іменникового типу: *Не ілюстрації — відкриття!* (Л. Новиченко); *Не добро — злидні* (А. Головко); *Гляньте довкола: не будинки, сіра одноманітність* (О. Дмитерко).

Семантична незавершеність першого компонента може відчуватись і тоді, коли присудок у ньому виражається наказовим способом: *Не хвали сам себе, хай народ похвалить тебе* (Народна творчість); *Ой не плач же, Морозихо, Не плач, не журися,— Піди з нами, козаками, Мед-вина напийся!* (Народна творчість).

Як і в конструкціях зіставної семантики, у реченнях з протиставним значенням виділяються структури з симетричним розташуванням слів в обох складових частинах: *Мир — не просто правда,— мир є справедливістю* (П. Тичина); *Але він — не слуга слова, він — його володар* (М. Рильський); [*Не одурить бог, Карать і миловать не буде:*] *Ми не раби його — ми люди!* (Т. Шевченко).

Заперечно-протиставний характер таких речень лежить в основі художнього тропа, що іменується заперечним порівнянням, відомого не тільки в уснопоегичному мовленні, а й в поетичному жанрі художньої літератури, напр.: *Не тополю високою Вітер нагинає, Дівчинонька одинока Долю зневажає* (Т. Шевченко); *То не березовий-бузовий солодкий сік — по всій землі, по всій землі пройшов головосік* (П. Тичина).

Як і в реченнях зіставного різновиду, серед протиставних одиниць виділяються конструкції з асиметричною будовою компонентів: *То не пороги,— думаю! — виринули, то виринуло наше прокляте минуле!* (О. Гончар); *Х о т и н а. Не сама я, Степане, плачу, плачуть думки* (М. Кропивницький). Дзеркально обернена будова частин дає ефект смислової наголошеності на протиставлюваних словах.

Вираження протиставності почасти супроводжується введенням до другого чи до обох частин лексичних елементів відповідного значення. Відношення протиставності доповнюється включенням до другої частини вставного слова *навпаки*, яке підкреслює контрастність: *Поетеса не протиставляє героя масі, навпаки, устами героя легенди Амфіона вона говорить про потребу працювати — жити в ім'я людей* (Українська мова в школі); *Енгус справді не образився — навпаки, розвеселився ще більше* (П. Загребельний).

Протиставність може посилюватись антонімічними словами часового значення, такими як *раніше, тепер*, як у реченні: *Не було раніше тут партійного осередку — тепер він налічує понад двадцять чоловік, [усі місцеві робітники]* (О. Бойченко).

Незважаючи на те, що складні поєднання цієї групи припускають вільну перестановку компонентів, речення з постпозицією заперечної частини трапляються надто рідко. В основному це конструкції з синтаксично непоширеними складниками.

Як свідчать дані, речення цієї групи вживаються як у мові художньої літератури і розмовно-побутовому мовленні, так і в жанрах наукового стилю.

Другу групу речень протиставного різновиду становлять поєднання частин, засновані на невідповідності їх змісту. Це конструкції типу [*Натиснув на стартер*], *став заводити — даремно* (О. Гончар) *Уже додому люде йдуть, — Не йде Настусенька, не чуть* (Т. Шевченко); *Рванув він раз тенета, не тріщать* (Л. Глібов).

Особливість цих речень у тому, що в них дія другого складника констатує відсутність позитивного результату, фіксує заперечення того, що можна було чекати від дії, названої у першому компоненті. Власне дія першої частини не дає наслідку, вона по суті безрезультатна.

Ситуація такої контрастуючої невідповідності створюється у випадках, коли дія починалася чи починається, але не дала чи не дає результату: *Пробували налагодити якусь розмову, не в'язалась* (С. Васильченко), або якщо дія задумувалась для здійснення, проте не здійснилась: *Отож учора я хотіла вам розказати про них — грім перебив* (С. Васильченко), або коли бажана дія нехтується: *Та було б, мамо, та було б, розумнице, Та було б слухать — серце не питається* (Б. Олійник). У всіх наведених структурах дія першої частини, яка передбачає досягнення наслідку, у другій заперчується вказівкою на її невиконання.

У реченнях цього зразка — чітке розташування частин: невідповідне, невиконане стоїть на другому місці. Воно контрастує з першим. Перестановка складників руйнує відношення, зумовлює втрату смислу фрази.

Речення такої співвідносності частин трапляються переважно у розмовному мовленні, художній літературі і в окремих жанрах публіцистичного стилю. На перешкоді поширення цих речень в інших стилях мови стоїть їх яскраво виражена експресивність, яка найменшою мірою властива таким стилям, як науковий і офіційно-діловий.

Отже, розглянутий у цій статті матеріал дозволяє зробити висновки про те, що зіставні і протиставні речення — це два різновиди зіставно-протиставного виду безсполучникових складних речень. Їх семантична відмінність — у різному ступені схожості чи несхожості між діями і предметами. Структурно вони різняться синтаксичним вираженням компонентів і можливостями перестановки. Зіставленню піддаються однотипні або різнотипні частини без ознак

заперечення одного на користь іншого, що припускає перестановку частин без зміни семантики всієї фрази.

У відношеннях протиставності головну роль відіграє заперечення чи невідповідність дії одного компонента дії іншої частини. Це й зумовлює відповідний порядок розташування складників. Одиниці заперечно-стверджувального значення утримують заперечення в першій частині. Вони, хоч і припускають перестановку складників, фактично існують з певною закріпленістю компонентів.

Обидва різновиди стилістично забарвлені: безсполучниковість надає і реченням із зіставною, і структурам з протиставною семантикою внутрішньої динаміки, експресії, не властивої сполучниковим утворенням. Однак синтаксичне вираження компонентів накладає певні обмеження на поширеність розглядуваних конструкцій у стилях мови. Речення протиставного різновиду з частинами, заснованими на невідповідності їх змісту, властиві розмовному стилю, творам художньої літератури і окремим жанрам публіцистики. Конструкції заперечно-протиставного різновиду вживаються не тільки в розмовному і художньому стилях, а й у наукових текстах і публіцистичних жанрах. Структури зіставної семантики стилістичних обмежень не мають.

Список літератури: 1. Грамматика русского языка, т. 2, ч. 2. М., 1960. 2. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, ч. 2. К., 1961. 3. Пак А. О сопоставительных отношениях в бессоюзном сложном предложении.— Уч. зап. Ферганского пед. ин-та. М., 1964. т. 4, вып. 2. 4. Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации сложных предложений.— В кн.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. 5. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1958. 6. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За загальною редакцією І. К. Білодіда. К., 1972.

Л. Г. АВКСЕНТЬЄВ, доц.,

В. Д. УЖЧЕНКО, доц.,

Харківський університет

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ ВИДОЗМІНИ У СФЕРІ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Широкі трансформаційні потенції фразеологізмів, безперервне оновлення їх компонентного складу, — а отже, і нестабільність оболонки фактично всіх семантико-структурних розрядів фразеологізмів — цей погляд прийшов на зміну твердженню про закам'янілість названих специфічних мовних одиниць. Різновиди фразеологічних одиниць (далі — ФО), що постають внаслідок взаємозамін лексем-компонентів, звичайно називають лексичними варіантами. Серед них розрізняють узуальні, нормативні лексичні варіанти фразеологічних одиниць і індивідуально-авторські — різновиди з більш-менш відчутними інноваціями, що виникають внаслідок ситуативного, оказіонального вживання нормативних ФО.

Хоча в останні роки і з'явилося немало праць [7], у яких висвітлюються різні питання індивідуально-авторського варіювання ФО, проте і на сьогодні становлять особливий інтерес такі аспекти проблеми, як структурно-семантичні основи варіювання, діалектика узусних маніфестантів ФО і новотворів у процесі їх становлення і вживання, стилістичні функції індивідуально-авторських видозмін та їх частотність за жанрами в певних стилях. Аналізу піддано 1500 випадків індивідуально-авторського вживання лексичних варіантів ФО художніх та публіцистичних творів.

Можливість, характер і частота авторських видозмін залежать, по-перше, від їх структурно-семантичних і стилістичних параметрів (наявності детермінантів, ступеня десемантизації слів-компонентів, структурно-семантичної організації ФО і стилістичної характеристики, по-друге, від жанрової приналежності та ідейно-художньої настанови художнього твору. Мінімальні можливості індивідуально-авторського варіювання мають фразеологічні сполучення (за класифікацією В. В. Виноградова) типу *брати до уваги, справляти посиденьки, кинути погляд*, тому що слова з фразеологічно зв'язаним значенням сполучаються з надто великою кількістю слів. Проте фразеологічні сполучення з детермінантами, тобто компонентами, що з високим ступенем вірогідності сигналізують про наступний компонент (*набитий, брижучий, рукопашний, дрімучий, безпробудний, кромішний, потупити, понурити*) — підлягають, як і інші ФО, авторським переробкам, наприклад: «Езуїт ви, пан-отче, езуїт і набитий... неук...» (М. Стельмах). Стосовно інших фразео-

логічних розрядів дослідники не одностайні у своїх поглядах на трансформаційні можливості різних груп ФО. Називаються, зокрема, прислів'я, бо їх компоненти спаяні значно слабше, ніж у фразеологічній єдності і зрощенні [15, 36]; фразеологічні єдності і образні стійкі словосполучення — приказки, прислів'я, крилаті слова, причому чим синтетичніша фразеологічна одиниця, тим рідше підлягає вона різноманітним змінам, зокрема замінам в лексичному складі [5, 14]; фразеологічні єдності, а також крилаті вислови, афоризми, прислів'я, у яких значення всього фразеологізму складається з суми значень його компонентів, дещо затемнених образною семантикою всього виразу [8, 105—108]; фразеологічні єдності, що вимагають оновлення своєї метафоричності, крилаті вирази, прислів'я і приказки [9, 42].

ФО становлять собою такі сполучення слів, до яких не можна ставити питання про екстралінгвістично обумовлений вибір наступного компонента. Індивідуально-авторське варіювання якраз і можливе тільки тому, що ФО характеризується стійкістю вживання (показником її є відтворюваність, а не конструювання словосполучення в кожному окремому випадку) і лексичною стійкістю, котра допускає заміни компонентів тільки в межах нормативної варіантності. Чим визначеніший набір перемінних на рівні узусу, тим помітнішою стає індивідуально-авторська заміна. Це однаковою мірою стосується практично всіх семантико-структурних розрядів ФО-зрощень, єдностей, активно функціонуючих фразеологічних виразів і певних груп фразеологічних сполучень. Найпомітнішою ця заміна є, звичайно, при варіаціях ФО з єдино можливим лексичним наповненням. Так, на фоні ФО *богові*—*богове*, а *кесареві*,—*кесареве* всі інші різновиди сприймаються як індивідуально-авторські: *Богові* — *богове*, а *кайзеру* *кайзерове*; *богові* — *богове*, а *панові* — *панове* (М. Стельмах); *богу* — *богове..*, а *розвідці* — *інформація* (С. Даниленко); *кесареві* — *кесареве*, а *теплі чоботи* — *лімакові* (Т. Мигаль); *кесареве* — *кесарєві*, а... *кесаришине* — *кесаршій* (Остап Вишня); *заступнику* — *заступникове*, а *вам ваше* (М. Біл-кун); *князеві* — *князево* (П. Загребельний).

Однак значна кількість ФО представлена в мові сукупністю варіантів, а сама норма характеризується динамічністю, еластичністю її меж, що звичайно утруднює кваліфікацію того чи іншого варіанта, оскільки ступінь вірогідності твердження про авторську видозміну залежить від чіткого усвідомлення можливих варіантів, визнаних суспільною мовною практикою. Як нормативні сприймаються, наприклад, різновиди ФО *мати голову на плечах* (на в'язях) (СУМ)* *авгійові стайні* (конюшні) (УРС), *медовий місяць*; *медові*

* Прийняті скорочення: СУМ — Словник української мови, т. 1—6. К., 1970—1975; УРС — Українсько-російський словник, т. 1—6. К., 1953—1963; СУІ — Словник українських ідіом / Уклад Г. М. Удовиченко. К., 1968; Номис — Українські приказки, прислів'я і таке інше. Спорудив М. Номис. Спб, 1864.

дні (СУМ). У згоді із загальною спрямованістю варіювання перебувають і вислови *медові роки* (Я. Галан); *медовий період* (О. Гончар), пор. зафіксований *медові дні*.

Лише впливом контексту, а не тиском мовної системи, можна пояснити появу компонентів *аксарінський*, *свічка* у складі нормативних ФО: *Аксарінські стайні* Академічного театру повинні бути вичищені від непманського гною якнайрішучіше... (Остап Вишня; за ім'ям директора театру Аксаріна); Тепер із нього (попа) можна і *свічки сукати*, а то, бач, як спочатку дер носа (М. Стельмах). Нормативним може бути визнаний варіант, «запрограмований» мовною системою, прийнятий узусом і закріплений (узаконений) літературним уживанням [14, 131]. Отже, автор висуває три критерії визнання варіанта за нормативний. Близьким до другого і третього є критерій повторюваності (його можна назвати також статистичним), сформульований С. Г. Гавріним: варіанти фразем визначаються більшим чи меншим ступенем повторюваності в тій або іншій сфері загальнонародної мови, індивідуальна видозміна перестає бути такою, якщо вона починає вживатися хоча б деякими носіями мови [3, 135]. З-поміж численних критеріїв літературної норми М. М. Пилинський виділяє три, на його думку, найголовніші: критерій відповідності системі мови, критерій зразка і статистичний критерій [10, 284].

Намагаючись точніше диференціювати загальномовні і індивідуально-авторські варіанти, Р. Н. Попов запропонував враховувати ступінь віддаленості лексем у синонімічному ряді: якщо замінюються далекі за значенням лексеми, така зміна в структурі фразеологізму стосується індивідуально-мовленнєвої сфери [11, 87]. Та насправді заміна семантично віддалених лексем навіть у межах нормативних ФО, а часто взагалі лексем-несинонімів, — річ звичайна.

Об'єктивна діагностика поняття «нормативний авторський варіант» може бути полегшена спеціальною картотекою варіантів (при цьому принаймні будуть враховані критерій зразка і статистичний) та, до певної міри, словниками, особливо найповнішим із них СУМ*. Треба також бути свідомим і того, що будь-який словник відстає від живого мовного розвитку; сама дихотомія «нормативний авторський варіант» перебуває у стані нестійкої рівноваги. Індивідуально-авторські новотвори не можна різко протиставляти нормативним реалізаціям хоча б тому, що вони в великою мірою обумовлені мовною системою, створюються за тою чи іншою моделлю і з часом окремі з них можуть входити до активного вживання. З цього погляду думка деяких учених про те, що породження індивідуально-авторської варіантності «не є системно-обов'язковою» [2, 187], вимагає суттєвого уточнення. Між нормативними компонентами і авторськими субститутами простежуються певні системні зв'язки, а шляхи індивідуально-авторського варіювання в основно-

* Найкраще міг прислужитися б фразеологічний словник академічного типу з максимально можливою кількістю зафіксованих варіантів.

му ті ж, що і загальнономовного, а саме: синонімічна заміна: *блимнула зірка чого* (Остап Вишня); антонімічна заміна: *з баба-прабаби* (А. Головка), *батько городів руських* (Остап Вишня), *пройти крізь вогні і пожежі* (М. Стельмах), *тисяча і один день* (Ю. Смолич); паронімічна заміна: *золотушна молодь* (В. Речмедін); заміна слів одного тематичного ряду: *з милим рай і в приземкуватій ліплянці* (Я. Стецюк), *Бубликом не годуй — дай газету* (Остап Вишня), *за словом у пазуху не полізе* (Т. Мигаль); метонімічна заміна: *шапка на голові підіймається* (Г. Тютюнник), *скласти мозолі поверх білої сорочки* (О. Довженко), *битися як щука об лід* (Г. Квітка-Основ'яненко), *і в п'яту не годиться* (Ф. Маківчук). Названі варіанти «запрограмовані мовною системою» — у них кожен субститут пов'язаний із нормативним компонентом парадигматичними (асоціативними) стосунками, проте не прийняті узусом і не закріплені літературним вживанням. На відміну від нормативних лексичних варіантів, котрі постають найчастіше внаслідок синонімічних замінок компонентів [12, 123], індивідуально-авторські найчастіше виникають внаслідок тематичних — 35%, метонімічних — 12% або паронімічних — 12% стосунків, що може бути пояснено авторською настановою на те, що заміна обов'язково буде поміченою.

У семантичній структурі слова об'єктивно можуть бути виділені окремі елементи, які і складають у сукупності лексичне значення слова [16, 219].

З-поміж багатьох елементів семантичної структури слова *слон* назвемо розмір — «великий»; за цим елементом (ознакою) і варіюються ФО: *слона не помітити, слон на вухо наступив, ведмідь на вухо наступив* (нормативні) — *бик на вухо наступив* (авторський); *з мухи робити (зробити) слона* (санкціонована нормою ФО як модель) — *З мухи зробити кобилу* (О. Ковінька). Вони б (сороки) усюди брехні рознесли, *Зробили б бузая із мухи* (Л. Глібов), Гуморист Гіперболюк досяг вершини своєї багаторічної творчості: він *зробив з мухи мамонта* і подарував його палеонтологічному музеєві [Вітчизна, 1975, № 10, 201] (індивідуально-авторські варіанти). Редукція більшості елементів семантичної структури слова у складі ФО, таким чином, полегшує проникнення до оболонки ФО нових компонентів. Виникнення індивідуально-авторських варіантів обумовлюється основою варіювання — незредукованим елементом семантичної структури компонента, тому й міняються найчастіше саме ці слова-компоненти. Різні слова характеризуються різною «фразеозбуджуваністю»; варіювання може іти звичайно за різними елементами одного і того ж слова-компонента. Для багатьох індивідуально-авторських варіантів відчутною є регулююча дія спрямування нормативного варіювання. Указане явище є також одним із виявів системної організації мовних одиниць на фразеологічному рівні.

Формальні видозміни ФО не можуть не зачіпати і плану змісту та стилістичних відтінків, проте вирішується це питання неоднозначно для нормативних і авторських варіантів. Лексичні варіанти

ФО типу *тримати (держати) язик за зубами, набратися сміливості (відваги), ловити мить (момент), знати як своїх п'ять пальців (пучок), краще синиця в руках (у жмені), ніж журавель у небі, бити ноги (чоботи), жити як у бога (Хреста) за пазухою (за дверима)* сприймаються і семантично, і стилістично як рівноцінні в будь-яких контекстах, хоч деякі із взаємозамінюваних лексем різняться ідеографічними нюансами. Нормативні варіанти *мати нечисту руку (лапу), вириватися (вирватися) з рук (лап) чийх, кого, запускати/запустити, просувати, просунути (руку/лапу) в що, до чого, накладати/накласти руку (лапу) на що* при збереженні загальної семантики нерівноцінні в емоційно-експресивному плані, а отже стилістично не взаємозамінні. При індивідуально-авторських видозмінах «відбувається смислова і експресивна перебудова фразеологізму» [1, 226], при цьому оголюється внутрішній образ ФО, стає відчутною до деякої міри окремість складників. Так, авторська заміна компонента *камінь* на *каменоломня* у П. Загребельного, пор.: — Коли так, то в мене з *душі скотилася ціла каменоломня*, створює іронічний колорит і в той же час дозволяє думати не тільки про те, що «комусь стало легко, спокійно на душі», а й про почуття фізичного полегшення.

Фразеологічні вирази з часом втрачають свою художню виразність, перетворюючись у звичайні перифрази. Замінюючи компоненти, автор ніби дає нове життя відомій ФО, робить її засобом подвійної виразності, оскільки «до пов'язаного з цією формулою традиційного загального значення додаються нові індивідуальні значення, котрі суміщаються в єдиному поетичному образі» [17, 33]. Традиційній формулі знову повертаються її художні достоїнства, образна підоснова. Знайоме сполучення, що часом видається майже штампом (*жити як у бога за пазухою, хоч кіл на голові теши*) починає звучати з семантико-експресивними прирошеннями, контекстно актуально: — Добро вам — сказав раптом він (Твердохліб), і щось аж неприємне ворухнулося в його зеленкуватих очах. — *Живете, як коти, в колгоспі за пазухою*. Посівна, хлібоздача — все на голову колгоспу (А. Дімаров).

Основна мета автора при лексичних замінах — спроба зробити ФО семантично місткішою, а «оживлення» метафори, оновлення лексичного складу ФО, експресивна загостреність — це наслідок авторської видозміни, викликаної насамперед комунікативними причинами.

Між замінюваними і новими компонентами відбувається складна семантико-експресивна і контекстно-стилістична взаємодія. Субститути або самі сприймаються на фоні пропущених, або в свою чергу економно відтінюють замінювані складники ФО. В обох випадках семантика і експресивна забарвленість замінюваних компонентів і субститутів асоціюють, створюють потрібний смисловий і стилістичний ефекти: І мабуть тому, що пан Донцов не має підстав цього ж про свій ум сказати, *валяє далі донцова і з нечуванним «самозапертям» «не признає» (успіхів п'ятирічки)* (Я. Галан);

Збив, пазивається, враження. Мені здається, що Даллес зараз гірко дорікає собі і думає: *застав Ромулло враження збивати, так він лоба собі розіб'є* (Ф. Маківчук; йдеться про генерала Ромулло, котрий мав своїм виступом «збити враження» від виступу А. А. Громико в ООН); *У батька було три сини: два розумних, а третій... «римський папа...»* (Остап Вишня); — *Раденький*, — мовляв, — *що... Войтович* (Остап Вишня); *Не такий Пуанкаре страшний, як його малюють* (Остап Вишня). Ланцюжок асоціацій (дурень — Донцов, Ромулло; дурний — римський папа; дуренький — Войтович і т. д.) встановлюється звичайно лише в межах ФО (у замкнених стійких фразах він встановлюється легше), а функціональна умотивованість — тільки в контексті. Детальніший розгляд єдності «ФО — замінюваний компонент — новий компонент-контекст» дозволяє зробити такі висновки:

1. ФО, її семантико-структурні параметри «запрограмовують» субститут; заміна традиційного компонента на okazіональний відповідає переважно таким умовам (має такі особливості): обидва компоненти — найчастіше слова однієї і тієї ж частини мови: *Та похитало жито сумно колосом...* (Остап Вишня; пор.: *похитати* (Моловою); *Обійти десятою дорогою — обійти двадцятою дорогою* (Л. Зарудний); як і в нормативних варіантах, в авторських словомінається на слово, проте в останніх і «структурно невпорядкована заміна» — слова на групу слів — явище звичайне: *плакатиме чималенька сума грошей* (О. Чорногуз), *плакали ті золоті мільйони* (Ю. Смолич), *плакали мої по карбованцю в день наміри купити те й оте* (А. Дімаров); у ФО з парною, симетричною організацією — з структурою складних речень, речень з відокремленими зворотами — варіюється частіше друга частина (або компоненти другої частини): *одна голова добре, а дві — ще гірше* (М. Стельмах), *рада душа в рай, та бурлаку не пустять* (П. Страшнова), *не тільки світа, що в Росішках* (Я. Стецюк), *не питавши броду, засватав вас на голув колгоспу* (М. Стельмах).

У трансформованих ФО, як ми бачимо, відчутне не просто нове значення (а часто і не стільки), а суміщення загальновідомого значення з okazіональним.

2. Контекст умотивовує введення субституту до складу традиційного, узвичаєного варіанта. Новий компонент як частка контексту конкретизує узагальнене значення ФО, експресивно загострює, актуалізує її; семантика ФО звучується, міцніше «прив'язується» до сюжету. Через те що компонент-замінник «намагнічений» сюжетом, стилістичний ефект стає зрозумілим часто тільки в межах значного відрізка твору, а то й усього твору чи навіть циклу.

Можна контурно окреслити коло стилів, жанрів, композиційних частин творів, у яких особливо часто відбуваються лексичні заміни компонентів ФО. Серед них укажемо насамперед на художній і публіцистичний стилі. Заміни робляться, зокрема, з метою розгортання дії у потрібному авторові плані: *Повстаньмо тепера усі, як один, За діло братерськеє спільне. Розкуймо на зброю плуги.*

Що орать, Коли наше поле не вільне? (Леся Українка); Цілуйтеся ж, молоді, щоб вам не перецілуватися, щоб нам, *більшовицькому роду, та не було переводу...* (Ю. Смолич). Нерідко художньо-стилістичною метою оновлення компонентів є індивідуалізація персонажа: В кублах інтриганів і шпигунів, у фешенебельних явочних котеджах і у строгих лігвах іноземних контррозвідок виборював своє місце під темінню ночі Денис Бараболя (М. Стельмах); *Земле рідна, вже за океаном ти єси*. О, чим далі ти від мене, тим дорожча (Д. Павличко); Хіба він, Козаков, *вічний солдат*, міг уявити себе без полку (О. Гончар).

Було б неправильним також пояснювати частоту змін у того чи іншого письменника вибором жанру (сатира, гумор). Прозаїк М. Стельмах, як це видно з численних прикладів, значно частіше вдається до цього засобу, ніж сатирик Я. Галан. А один з найвідоміших гумористів О. Ковінька до нього практично не звертається, в той час як у творах Остапа Вишні їх близько 300. Отже, часто це можна пояснити індивідуальним нахилом автора до лексичних оновлень, ФО як прийому.

Активні процеси оновлення ФО становлять одну із визначальних рис і мови газет. Функціонування фразеологізмів на газетних шпальтах визначається конструктивними принципами публіцистичного стилю. Мета трансформованих ФО у газетній мові — суспільно-громадська, політична актуалізація зображуваного.

Специфічної функції називання набувають заголовки. Трансформовані фразеологізми-заголовки привертають увагу читача, змушують співвідносити зміст з тими нюансами, що мають оновлені заголовки.

Питання про частотність видозмін ФО за стилями і жанрами на сьогодні задовільно не розв'язане. М. М. Шанський [13, 256] відзначає продуктивний характер оновлень у художній і публіцистичній літературі на відміну від розмовно-побутового мовлення, для якого характерне використання ФО як готових і цілісних смислових одиниць. Протилежної думки дотримуються П. С. Дудик і Ф. П. Медведев, вважаючи що різні видозміни в структурі фразеологізмів «найбільш притаманні розмовно-побутовому мовленню»; говірна мова широких народних мас «створює кращі первісні (початкові) умови для варіювання фразеологічних компонентів..., ніж літературна мова, база якої далеко вужча» [6]. Ю. Р. Гепнер, Н. А. Москаленко обстоюють думку про особливу продуктивність видозмін ФО у письменників на відміну від учених, публіцистів. А. І. Мамалига віддає перевагу мові газет порівняно з мовою художньої літератури [4].

Категоричність тверджень про переважну сферу функціонування трансформованих ФО повинна бути принаймні послаблена, доки не будуть проведені статистичні обстеження за стилями і жанрами на значному за обсягом матеріалі. Бракує, наприклад, досліджень на ділянці розмовно-побутового мовлення, а тому, можливо, деякі вчені і вважають, що трансформаційні процеси тут —

явище рідкісне. Проте наведені П. С. Дудиком результати обстеження розмовних ФО на терені 60 населених пунктів ряду областей України певною мірою спростовують це твердження (пор.: *без попа і бога нам ширша дорога, до бога не взивай, а лікаря шукай; про вовка помова, а чортів фашист у хату; яка ланка, така й ділянка* та ін.).

У той же час треба зазначити, що лексичні інновації в усно-побутовому мовленні мають деякі відмінності порівняно з індивідуально-авторськими видозмінами у художньому і публіцистичному стилях. Лексичні варіанти ФО усно-побутового стилю лишаються анонімними і локально-обмеженими. Народно-розмовні «оказіоналізми» постають переважно як результат впливу нових суспільних форм життя і мають виразнішу тенденцію до переходу у склад нормативних варіантів, а індивідуально-авторські здебільшого зберігають свою новизну і з часом.

Отже, поряд з історичною змінністю складників фразеологічним одиницям притаманна гнучкість і діалектичність індивідуально-авторського вживання. Лексичні заміни наочно ілюструють положення про подвійну співвіднесеність мовних одиниць: з загальномовною системою і з авторським задумом. Видозміни допомагають уникнути штапованих виразів, «естетизують» засоби загальнонародної мови» (Ш. Баллі), а сама можливість, напрям і характер індивідуальних варіантів великою мірою зумовлені семантико-структурними характеристиками нормативних ФО. Спостереження показують, що у художньому та публіцистичному стилях авторські заміни компонентів ФО частіше відбуваються в таких жанрах і композиційних частинах, як сатира, гумор, пародія, іронічні контексти, заголовки, проте великою мірою це явище є індивідуальним, а отже, вимагає вивчення на широкому матеріалі, у різних аспектах.

Список літератури: 1. *Борисова М. Б.* Семантико-стилистические и фразеологические средства сатиры в ранних памфлетах М. Горького. — *Вопр. стилист.* Саратов, 1962, вып. 1. 2. *Вирясова Л. С.* О характере фразеологической вариантности. — *У кн.: Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц.* Тула, 1968. 3. *Гаврин С. Г.* К вопросу о постоянстве лексического состава фразеологических единиц. — *Учен. зап. Перм. пед. ин-та, 1960, вып. 25.* 4. *Геннер Ю. Р.* Об основных признаках фразеологических единиц и о типах их видоизменения. — *У кн.: Проблемы фразеологии. Исследования и материалы.* М. — Л., 1964, с. 64; *Москаленко Н. А.* Індивідуально-авторське оновлення фразеологізмів у романах О. Гончара «Прапороносці», «Людина і зброя». — Тези доповідей наукової конференції філологічного факультету, присвяченої 100-річчю Одеського ордена Трудового Червоного Прапора державного університету. Одеса, 1965; *Мамалига А. І.* До питання про структурно-семантичні зміни фразеологізмів у мові газет. — *Українське мовознавство.* К., 1973, вип. 1. 5. *Дубинский И. В.* Приемы использования фразеологических единиц в речи. Дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1964. 6. *Дудик П. С.* Видозміни у структурі розмовних фразеологізмів. — *Українське мовознавство.* К., 1973, вип. 1, с. 64; *Медведев Ф. П.* Значення трансформації в структурно-семантичному розвитку українських народних прислів'їв і приказок. — Тези доповідей Республіканської наукової конференції, присвяченої вивченню українського усного літературного побутового мовлення. К., 1968, с. 23. 7. *Ефимов А. И.* Язык сатиры Салтыкова-Щедрина. М.,

1953; Шкляров В. Т. Основные приемы использования фразеологических единиц в трилогии Ф. Г. Гладкова. — Труды/Иркутск. ун-та, 1958, т. 26, вып. 1; Дубинский И. В. Природа фразеологических сочетаний и возможности замены их компонентов. — Учен. зап. Азерб. пед. ин-та. Серия филолог. Баку, 1961, вып. 9; Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. М., 1963; Григорьева А. Д. Поэтическая фразеология Пушкина. М., 1969; Кунин А. В. Фразеологические единицы и контекст. — Иностр. языки в школе, 1971, № 5 и др. 8. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. К., 1967. 9. Павловська Г. В. Трансформація і варіація фразеологічних одиниць. — У кн.: Питання фразеології східнослов'янських мов. К., 1972. 10. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976. 11. Попов Р. Н. О вариантности компонентов фразеологических единиц и их «сопроводителей» в русском языке. — Рус. яз. в школе, 1974, № 3. 12. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. К., 1973. 13. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. М., 1972. 14. Шварцкопф Б. С. Диапазон варьирования фразеологической единицы и норма. — У кн.: Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. Тула, 1968. 15. Шкляров В. Т. Основные приемы использования фразеологических единиц в трилогии Ф. Г. Гладкова. — Труды / Иркутск. ун-та, 1958, т. 26, вып. 1. 16. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973. 17. Шмелев Д. Н. Слово и образ. М., 1964.

О. М. ШЛЯХОВ, ст. викл.,

Івано-Франківський педагогічний інститут

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ВАРІАНТНІСТЮ ПОБУТОВОЇ ЛЕКСИКИ ГОВОРІВ ПРИКАРПАТТЯ

Проблема варіантності слів в останні роки привертає увагу багатьох лінгвістів [9], але ще й дотепер залишається малодослідженою, хоч її важливість і актуальність не підлягає сумніву *. Адже питання про варіанти слів має особливе значення для лексикографії, оскільки в практиці укладання словників літературної мови (не говорячи вже про діалектну лексикографію) ще не вироблені єдині критерії для розмежування варіантів одного й того ж слова і самостійних слів, які мають спільну кореневу морфему. Тому, як справедливо зауважує Ф. П. Філін, «у тлумачних словниках сучасної російської мови (а також у словниках інших мов) варіанти слова описуються неоднаково, причому розбіжність звичайно виразно відчувається навіть в одному й тому ж слові» [8, 129].

Спроби теоретичного осмислення проблеми варіантності слова знаходимо в лексикологічних працях В. В. Виноградова, О. І. Смирницького, О. С. Ахманової. Так, В. В. Виноградов, виділивши два типи варіантів слів — фоно-морфологічний і етимологічний, — зазначає, що їм властиві різні стилістичні й експресивні відтінки [2, 40—41].

* Про важливість дослідження проблеми варіантності слів Ф. П. Філін зокрема пише: «Дослідження теоретичних основ проблеми слова та його варіантів на ґрунті детального вивчення окремих слів — одне з важливих завдань лексикології» [8, 133].

Більш широку класифікацію «структурних варіантів» слова подав О. І. Смирницький [7, 42], а саме: 1) варіанти лексико-семантичні, 2) варіанти фоно-морфологічні, які, в свою чергу, поділяються на а) варіанти фонетичні, або звукові; б) варіанти морфологічні — з дальшим поділом на граматико-морфологічні, або граматичні, і лексико-морфологічні, або словотворчі. Він також виділяє основні ознаки варіантів слова: спільність кореневої частини, лексико-семантична спільність і відсутність відповідностей між матеріальними, звуковими відмінностями і відмінностями лексико-семантичними.

Важливим, на нашу думку, є зауваження О. І. Смирницького [7, 46] про одну з характерних особливостей діалектної варіантності слова, а саме про можливу відповідність між фоно-морфологічним оформленням слова і його семантичним навантаженням, яка зумовлюється належністю таких форм одного й того ж слова до різних говірок. Отже, зовнішнє розрізнення слова не виступає в даному випадку виразником смислового розрізнення.

О. С. Ахманова [1, 192—252], підкреслюючи важливість вивчення явищ варіантності слова, зупиняється на характеристичі лише двох типів варіантів слів: фонетичного і морфологічного. Словотворчі варіанти слова вона об'єднує з морфологічними варіантами.

Ф. П. Філін [8, 12—14] визначає такі типи варіантів одного й того ж слова: фонематичні, акцентологічні і граматичні.

У монографічній праці Р. П. Рогожникової [6, 12—14], спеціально присвяченій дослідженню варіантів слів російської мови, детально, з поділом на підгрупи розглядаються: фонетичні і морфологічні варіанти слів; в окрему групу виділяються однокореневі слова, співвідносні щодо значення.

У вступному розділі словника-довідника «Трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка» (Л., 1973, с. 5) виділено такі чотири типи варіантів слів: акцентологічні, граматичні, словотворчі і формотворчі.

Отже, як бачимо, навіть короткий огляд літератури, присвяченої проблемі варіантності слова, говорить про те, що немає ще усталеної, чіткої класифікації варіантних типів, не визначено єдиних критеріїв розмежування формально-граматичних варіантів одного й того ж слова і різних слів, які мають спільну кореневу морфему.

У наших спостереженнях над діалектною фонетичною і словотвірною варіантністю деяких назв одягу, взуття і головних уборів говірок Прикарпаття виходимо з того, що словниковий склад говірки (говору) становить певну систему, в межах якої відбуваються зміни лексики; іновації, утворювані в окремій говірці (говорі), можуть потім виходити за межі даної лексичної системи в інші говори [5, 132—133].

Варіювання лексичних елементів певного говору обмежується діалектними нормами цього говору. Хоч нормативність діалектної лексики, на відміну від лексики літературної мови, проявляється

в порівняно великій кількості варіантів, є реальна можливість встановити варіантну різнотипність і варіантне багатство діалектної лексики прикарпатських говорів.

Виникненню діалектних варіантів слова сприяє ряд умов. Це, насамперед, усна (безписемна) форма існування територіальних діалектів, широчінь лексичних норм діалектної мови, накладання ареалів діалектних слів, що належать до різних говірок, тощо.

З багатьох різнотипних діалектних варіантів — фонетичних, словотвірних, акцентних, граматичних, лексико-семантичних та ін. — ми обмежуємося спостереженнями над явищами фонетичної і словотвірної варіантності говірок сучасного Прикарпаття.

Межа варіювання того чи іншого слова зумовлюється фонетичними, дериваційними та іншими особливостями певної говірки або говору, проте до варіантного ряду можуть проникати також так звані okazіоналізми, тобто випадкові форми слова одноразового вжитку, які викликаються тими чи іншими особливостями даної говіркової системи.

Під фонетичними варіантами слова розуміються такі його звукові різновиди, які утворюються в діалектному мовленні на ґрунті матеріальної спільності морфем. А словотвірними варіантами того ж самого слова слід вважати слова з тотожною кореневою морфемою, але з різними афіксами, що мають ідентичне функціональне призначення [3, 92].

Оскільки майже кожний словотвірний варіант слова проявляється також у звукових модифікаціях, зумовлених особливостями фонетичної системи того чи іншого говору досліджуваної території, ми обидва типи діалектних варіантів — фонетичного і словотвірного — характеризуємо паралельно.

1. Діалектні варіанти слова *кентар*. Слово *кентар* 'верхній хутрянний козушок' без рукавів у говорах Івано-Франківської області має такі поширені фонетичні варіанти *: 1. *Кентар*, 2. *K[e^u]ntar*, 3. *K[ae]ntar*, 4. *K[u]ntar*, 5. *[K'i]ntar*, 6. *K'in-ta[p']*, 7. *K'[i_n]tar*.

Варіант 1. *Кентар* можна вважати основним у цьому фонетичному ряді: він засвідчується в більшості говірок Івано-Франківщини. Варіанти 2—4 побутують у досліджуваних говірках без будь-яких територіальних диференціацій, якщо не зважати на ледь помітне поступове зменшення частотності варіанта. 4. *Кунтар* з півночі ареалу на південь. Варіанти з кореневим [i] (див. варіант 5 і 6) мають найбільшу частотність у східно-карпатських (гуцульських) говірках. Так, варіант 6. *K'in-tar* у говірках Коломийського району живається частіше [4, 37], ніж у говірках Тлумецького і Снятинського районів, а в більшості говірок Городенківського, Галицького й Рогатинського районів цей варіант нами не виявлено.

* Послідовність розташування елементів варіантного ряду залежить, як правило, від частотності або поширеності цих елементів у межах ареалу аналізованої лексики.

У гуцульських говірках Надвірнянського, Верховинського й Косівського районів поряд з варіантом 6. *K'inťár'* вживаються також *κ[e]nťár'*, *κ[e^u]nťár'* *κ[u^e]nťár'*, *κ'[uⁱ]nťár'*, які відображають наявність поширеної вимови палаталізованого [к'] перед голосними переднього ряду.

У багатьох говірках Снятинського, Коломийського, Тлумацького районів засвідчено варіант 7. *K'inťár'*, який, очевидно, виник внаслідок регресивної дисиміляції проривного [п] перед проривним [т]: *κ'inťár'* > *κ'inťár'*.

Для носіїв місцевих говірок обстежуваного ареалу модифікації варіанта *κ'inťár'* з пом'якшенням [н'], з варіюванням голосної фонем у ненаголошеному складі в межах її діалектного звукового поля є звичайним явищем: *кин'ťár'*, *κ[u^e]н'ťár'*, *κ[e^u]н'ťár'*, *κ'[e^u]н'ťár'*.

Наголо́с у всіх варіантах назви *кепťар* завжди зберігається на кінцевому складі. Тільки поодинокі мовці села Кальна Долинського району і села Липовиця Рожнятівського району вимовляли *кѐп-тар* з наголосом на першому складі, можливо, під впливом поширеної назви *пѐте^uк* 'короткий одяг з хутряною підкладкою'.

У говірках сучасного Прикарпаття вживаються такі два деривати із зменшувально-пестливим відтінком у значенні: 1) *кепťарик* і 2) *кепťарчик*. Вони утворені з допомогою продуктивних твірних формантів [-ик] і [-чик] від твірної основи *кептар* і побутують у говірках на правах семантично рівнозначних дериватів, щоправда, варіант 2) *кепťарчик* за своєю поширеністю, можливо, поступається місцем перед першим варіантом.

Обидва деривати *кепťарик* і *кепťарчик* у говірках Прикарпаття побутують з більшою чи меншою частотністю у певних фонетичних варіантах, зумовлених тими чи іншими внутрішніми особливостями говірки або в результаті зовнішніх, позамовних факторів. Перш за все відзначимо наявність широкої артикуляційної бази виявів фонем /е/ та /и/ у ненаголошеній позиції. Звукові поля цих фонем охоплюють цілий ряд важко вловимих звичайним слухом відтінків, які й відрізняють один варіант слова від іншого: *кепťарик*, *кѐпťари^uк*, *ки^eпťаре^uк*, *кипťаре^uк* і т. д. По-друге, це характерне для більшості західноукраїнських говорів пом'якшення звука [к'] та збереження давньої м'якості [р'] перед голосними переднього ряду: *к'єптар'ик*, *к'є^uпťар'и^eк*, *ки^eпťаре^uк* і т. д. Нарешті, помітно збільшує варіантний ряд цього слова поява [н] з дальшим його пом'якшенням у ряді говірок: *к'єнťар'ик*, *к'єн'ťарик* і т. п.

Таким чином, враховуючи наведені основні умови творення діалектних варіантів слова, можна зафіксувати всі можлигі звукові варіанти деривата *кепťарик*, тобто змодельовати діалектний варіантний ряд цієї лексеми.

Безперечно, вживанню кожного з цих варіантів не властива суворі послідовність, часто в одній і тій же позиції в мовленні одного й того ж носія говірки може з'явитися кілька варіантів. Так,

у говірках сіл Рудники, Русів, Княже, Залуччя Снятинського району паралельно вживаються *кеп'ярик*, *кен'ярик*, *к'ін'ярек* та ін.

У звичайних умовах діалектного спілкування не існує проблеми у виборі того чи іншого варіанта слова, всі вони ідентичні як за лексичним значенням, так і за функціональним використанням у межах свого ареалу.

2. Діалектні варіанти загальної назви одягу. На означення одягу у говірках Прикарпаття вживаються назви: 1. *Од'аг*, 2. *Од'іж*, 3. *Од'єжа*, 4. *Од'єжина*, 5. *Од'єжка*, 6. *Од'іва*, 7. *Од'ін*, 8. *Од'ін'є*, 9. *Уб'єр'а*, 10. *Уб'ір*, 11. *Уб'ран'є*, 12. *Лахи*, 13. *Лудін'є*, 14. *Нбша*, 15. *Шмат'є*.

Загальнонародна назва *од'аг* поширена в усіх говірках Прикарпаття з інноваціями, зумовленими певними фонетичними особливостями діалектної мови. Це, по-перше, явище переходу фонemi /а/ після м'якого приголосного [д'] у голосні переднього ряду, в результаті чого утворюється такий фонетичний ряд лексеми одяг: *од'аг*, *од'[e]г*, *од'[e^u]г*, *од'[u^e]г*, *од'[u]г*, *од'[i]г*.

Цей перехід /а/ в голосні переднього ряду в останніх називається терміном «перезвук». Перезвук а після м'яких приголосних у голосні переднього ряду [e], [и], [і] вважається однією з найхарактерніших рис фонетики західних говірок української мови [4, 86—87].

По-друге, діалектне варіювання назви *од'аг* зумовлене також і таким фонетичним процесом, як втрата дзвінкості кінцевого приголосного [Г], причому в бойківських і наддністрянських говірках обстежуваного ареалу спостерігається часткове оглушення [Г*], а в східнокарпатських (гуцульських) і суміжних покутських говірках — повне оглушення [х], наприклад: *од'аг*, *од'е[ж^e]*, *од'і[х]* і т. д.

Зрідка вживана в українській розмовній мові назва *одіж* (УРС, т. 3) побутує в говорах північно-західної частини досліджуваного ареалу з частковою втратою дзвінкості кінцевого приголосного *од'іж*, *од'і[ж^ш]*, *од'і[ш^ж]*.

Паралельно з назвами *од'аг* і *од'іж*, з таким же значенням, але, можливо, з меншою частотністю, зокрема у мовців старшого віку, вживається і назва *од'єжа*. Слово *од'єжа* вважається нормативним варіантом української літературної мови, хоч побутує переважно у її розмовній формі (див.: УРС, т. 3).

Деривати *од'єжина*, *од'єжинка*, *од'єжка* у говірках Прикарпаття можуть виявляти часткове розходження у вживанні за деяким ступенем емоційного забарвлення, але не перебувають в опозиції з назвою *од'єжа* щодо основного лексичного значення.

Слова з наголошеними суфіксальними [и] — *одежіна*, *одежінка* означають поодинокі предмети одягу, а отже не можуть бути елементами того варіантного ряду, в який входять деривати з наголошеним кореневим [е] — *од'єжина*, *од'єжинка*, що є збірними назвами одягу взагалі.

Іменники жіночого роду *од'іва* і середнього роду *од'іво* спорадично трапляються в окремих говірках Городенківського, Галицького і Рогатинського районів.

Діалектні назви *од'ін'* (чоловічий рід), *од'ін'є* (середній рід) з частковим відображенням у деяких говірках перезвуку *a > e* після м'якого [Н'] засвідчуються у бойківських і північно-східно-карпатських говірках розглядуваного ареалу.

У частині гуцульських говірок Надвірнянського і Косівського районів побутують назви *убер'а*, *уб'ір*, *убран'є*. Ізогласа *убран'є* з фонетичними варіантами, зумовленими перезвуком *a > e*, *u*, *i* після м'якого [Н'] продовжується в покутських і наддністрянських говірках Івано-Франківської області.

Відмінності звукового складу діалектних назв одягу *убер'а*, *уб'ір*, *убран'є* викликають диференцію граматичних значень роду: *убер'а* — жіночий рід; *уб'ір* — чоловічий рід, *убран'є* — середній рід. Семантична тотожність цих назв, спільність кореневої морфеми дозволяє об'єднати їх в один діалектний ряд морфологічних варіантів. Слід відзначити, що лексема *убер'а*, з фонетичними варіантами у мовленні, маючи деяку семантичну обмеженість порівняно з двома іншими назвами цього діалектного ряду, відрізняється від них і рівнем синтагматичних зв'язків — не може сполучатись, наприклад, з означенням *с'вітлошійний*, 'святковий'; пор.: *с'вітлошійний уб'ір*, *с'вітлошійне, убрán'є*.

Лексема *лудін'є* (*луд'ін'є*) на означення верхнього одягу засвідчується в деяких гірських говірках Верховинського і Косівського районів. Б. Грінченко наводить у «Словарі української мови» (т. 2) три однокореневих слова: *лудан*, 'род блестящий материи', *лудіна*, 'одежа (одна штука)' і «*лудіння*» (плаття, одяг).

Ці однокореневі слова пов'язуються з давньоруським *луда*, 'плащ, верхній одяг', чеським *luden*, 'невалене сукно', хорватським *luda*, 'покриття', *luditi*, 'покривати'.

Назви *ноша*, *нош'і*, *шмат'а*, *шмат'і*, виявлені в прикарпатських говірках, вживаються на означення одягу буденного, поношеного; лексема *шмат'а* має зневажливий емоційний відтінок у значенні.

Відома в усіх говірках розглядуваного ареалу назва *лахи*, 'одяг, предмети одягу' має також нерідко зневажливий відтінок у значенні.

Розглянуті діалектні варіанти слів — фонетичні і словотвірні — становлять собою своєрідні звукові та словотвірні модифікації одного й того ж слова. Широкі можливості діалектного варіювання говіркових назв одягу сучасного Прикарпаття є в основному наслідком певної, не завжди чітко окресленої нормативності територіальних діалектів, а також усної форми їх існування.

Наші спостереження над фонетичною і словотвірною варіантністю побутової лексики Прикарпаття заперечують думку про те, що варіювання в мові ніби не пов'язане з словотворенням. Адже такі деривати, як *кептарик* і *кептарчик*, *од'аг* і *од'іж*, *хуста*, *хустка*, *хустина* і *хушчина* і подібні семантично і функціонально

ідентичні однокореневі ряди слів, безперечно, є словотвірними варіантами одних і тих же діалектних лексем.

Теоретичні узагальнення і висновки, зроблені на ґрунті детального вивчення, а також фактичний матеріал таких досліджень діалектних варіантів слів, може бути використаний лексикографами в процесі створення загальноукраїнського словника діалектної мови.

Список літератури: 1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957. 2. Виноградов В. В. О формах слова.— Изв. ОЛЯ. М., 1944, т. 3. 3. Залесский А. Н. Лексикословообразовательные варианты названий левши в украинских говорах. Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тезисы докладов. М., 1975. 4. Залесский А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. К., 1973. 5. Сосовецкий И. А. Народные говоры.— Русский язык и советское общество. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1968. 6. Рогожникова Р. П. Варианты слов в русском языке. М., 1966. 7. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956. 8. Филин Ф. П. О слове и вариантах слова. Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.—Л., 1963. 9. Филин Ф. П. О слове и вариантах слова. Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.—Л., 1963; Семенюк Н. Н. Некоторые вопросы изучения вариантности.— Вopr. языкозн., 1965, № 1; Рогожникова Р. П. Варианты слов в русском языке. М., 1966; Семиряк В. Д. Шляхи виникнення іменникових словотвірних варіантів.— Мовознавство, 1971, № 5; Горбачевич К. С. Зоны вариантности нормы русского литературного языка.— Вopr. языкозн., 1974, № 5; Залесский А. Н. Лексико-словообразовательные варианты названий левши в украинских говорах. Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тезисы докладов. М., 1975.

О. Г. МУРОМЦЕВА, доц.,
Харківський університет

РОЗВИТОК ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В 60—70-х РОКАХ ХІХ СТ.

(До постановки питання)

60—70-і роки ХІХ ст. увійшли в історію українського народу як роки важливих суспільних зрушень: «19-е лютого 1861 р.,— писав В. І. Ленін,— знаменує собою початок нової, буржуазної Росії, Росії, що виростала з кріпосницької епохи» [1, т. 17, 91]. На арену політичної боротьби виходить народництво як ідеологія «селянської демократії» в Росії [1, т. 18, 468]. Для народницького руху на Україні характерним було поєднання завдань боротьби як проти соціального, так і проти національного гніту [9, 9].

Важливі зміни спостерігаються і в культурному житті: у Східній Україні після тривалої перерви відновлюється журналістика українською мовою (журнал «Основа» 1861—1862 рр.), в Західній Україні виникає ряд прогресивних видань, таких як «Вечерниці», «Мета», «Правда», і зароджується революційно-

демократична журналістика (кінець 70-х років, журнали «Друг», «Громадський друг», «Дзвін», «Молот»). У художній літературі поглиблюється і вдосконалюється творчий метод критичного реалізму, вершиною якого в цей період став роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Нові соціально-історичні умови ставили ряд завдань і перед українською літературною мовою, яка на початок 60-х років у творчості Т. Г. Шевченка вже мала неперевершені зразки нових норм, нових форм літературно-мовного вираження.

Проте українська літературна мова ще не була ні мовою науки, ні публіцистики, ні ділового спілкування. Потреба розвитку української мови саме в цьому напрямку підкреслювалась в перших номерах журналу «Основа». Ця прогресивна ідея була підтримана передовою російською громадськістю, зокрема великим революціонером-демократом М. Г. Чернишевським, який висловив тверду впевненість, що «...немає ніяких підстав сумніватися, що раніше чи пізніше з'являться на малоруській мові всякі книги... не самі вірші і повісті, а також учені трактати з різноманітних наук» [14, 936].

60—70-і роки в історії української літературної мови саме і виділяються як роки інтенсивного розвитку лексики, зокрема активних пошуків нових слів, абстрактних, наукових, публіцистичних термінів для вираження нових умов спілкування. Цей період досить влучно схарактеризований видатним громадським діячем, критиком, вченим М. П. Драгомановим: «Коли після Шевченка перед українськими письменниками стало питання про мову прози, мову науки, хоча б популярної, то, звичайно, відчувались труднощі, з'явилися приклади комічного словокування, але тому, хто розуміє справу, ясно, що після Шевченка мова малоруської літератури все-таки встигла значно розвинутися, не втративши головної своєї риси — «мужичества» [7, 380]. Якщо додати до цього, що крім, так би мовити, природних труднощів зростання, українська літературна мова зазнавала всіляких утисків з боку царського уряду, прикладом яких є заборона українського друкованого слова 1863 р. і 1876 р., то цілком обгрунтованим видається виділення періоду 60—70-х років для дослідження словникового складу української літературної мови та тих тенденцій у його розвитку, які були характерними і для наступних десятиліть XIX ст.*

При цьому перед дослідником постає цілий ряд завдань, розв'язання яких забезпечить методологічно і науково правильне

* Такий обмежений період — два десятиріччя — є цілком достатнім для спостережень над розвитком лексичного складу мови, особливо в часи значних соціальних зрушень. Про це переконливо свідчить ряд лексикологічних праць: Селищев А. М. Революция и язык. — У кн.: Избранные труды. М., 1968; Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка. М., 1968; Новые слова и значения (словарь-справочник на материале прессы 60-х годов). М., 1971.

висвітлення фактів розвитку мови. Важливою вимогою марксистського мовознавства є вивчення мови у зв'язку з історією народу. Особливо актуальним дане положення є щодо лексики, дослідження якої передбачає постійне звернення до позамовних факторів розвитку, екскурси в історію суспільно-політичної боротьби, в історію окремих реалій і т. п. Таким чином, теза марксистського мовознавства про вивчення розвитку мови в зв'язку з історією народу повинна становити міцну методологічну основу вивчення лексики 60—70-х років XIX ст.

Оскільки робота такого типу передбачає зв'язок з іншими науками — історією, літературою, етнографією, то вона неминуче матиме філологічний характер у тому розумінні, яке знаходимо у Р. А. Будагова в його визначенні філології як «своєрідної співдружності гуманітарних наук» [5, 14].

Важливим питанням будь-якого лексикологічного дослідження є вибір джерел дослідження. Хоча українська художня література, за влучним висловом О. І. Білецького, не була тільки «мистецтвом слова», а була одразу всім: «політичною трибуною, публіцистикою, філософією» [4], використання лише художньої літератури для характеристики лексики 60—70-х років дало б викривлену картину розвитку словникового складу в цей час. Тому необхідно розширити коло джерел для дослідження, залучивши до аналізу насамперед публіцистичні тексти цього часу, оскільки в них найшвидше відбиваються і поява нових слів, і зміни у слововживанні, і семантичні зрушення. При цьому не можна не брати до уваги різні, інколи навіть протилежні суспільно-політичні, ідейні напрямки публіцистичних матеріалів, які часто зумовлюють організацію і добір мовних засобів. «Розвиток літературної мови,— слушно зауважує Ю. А. Бельчиков,— доцільно вивчати насамперед на матеріалі текстів, у яких загальні тенденції розвитку, основні співвідношення і взаємодії однорідних одиниць і рядів таких одиниць, різних функціональних сфер, будівельних структур мови виявляються найбільш повно і чітко. Разом з тим очевидно, що історія літературної мови буде неповною, якщо не враховувати і ті тексти, в яких виявляються ті чи інші тенденції, що певною мірою протиставлені провідній лінії розвитку. Мають місце і соціально, ідеологічно зумовлені функціональні сфери літературної мови. Такі тексти потрібні головним чином для того, щоб з'ясувати, як і в яких умовах складались, розвивались основні процеси і тенденції літературної мови» [3, 15].

Стосовно до аналізованого періоду, мають бути обстежені насамперед публіцистичні праці прогресивних діячів, таких як М. П. Драгоманов, І. Білик, О. Терлецький, В. Навроцький. На другу половину 70-х років припадає початок публіцистичної діяльності І. Я. Франка, праці якого в цьому жанрі з лексикологічного погляду вивчені ще недостатньо.

Цінні свідчення дадуть і різноманітні за жанрами матеріали, що вмішувалися в періодичній пресі того часу*. Не можна залишити поза увагою і такі види літературних текстів, як листування письменників, діячів науки і культури. Вага цього роду літературних джерел досить значна, якщо взяти до уваги, що «в умовах утисків, заборони українського слова, а також загального соціального гноблення передові письменники і культурні діячі часто мали можливість тільки в приватному листуванні висловлювати свої погляди» [12, 178]. Важливим джерелом завжди були і є лексикографічні праці, хоча їх свідчення і не відбивають повною мірою живої мовної дійсності. Таким чином, слід говорити про вимогу суцільного охоплення друкованого матеріалу, оскільки це період становлення і зміцнення нової літературної мови, особливо її стилістичних різновидів.

Значний інтерес для розуміння особливостей певного періоду у розвитку літературної мови становлять численні судження й висловлювання сучасників про шляхи розвитку літературної мови, про завдання, які стоять перед нею. Для аналізованого періоду цей матеріал особливо важливий. Так, лейтмотивом виступів з питань мови на сторінках журналу «Основа» була думка про потребу творити українську літературну мову для різних сфер спілкування людей. При цьому наголошувалось на збереженні народної основи літературної мови. Ось типові приклади висловлювань одного з кореспондентів «Основи»: «Любі мої земляки! Не ремствуйте дуже на мене, коли, часом, чого не впадає в моїх листах; бо ви добре знаєте, що се первий почин писання вістей на нашій рідній мові. Чи способна вона для таких листів — побачимо» [16, 1861, т. 1, 320]; «Нам здається, найкраще б було, коли б хто став видавати для народу дешевий вісник на українській мові: із сього б вийшла польза не тільки для селян, а й для всіх нас; бо таким вісником ми скорій усього установили б чисту літературну і разом народну українську мову» [16, 1861, т. 3, 71]. Із спеціальною статтею «Заметки о русинской терминологии» [16, 1861, т. 6] виступив М. Левченко, який пропонував відмовитись від іншомовних запозичень і творити терміни від українських коренів. Тому він пропонує такі терміни, як *сильниця* (фізика), *грововина* (електрика), *виробня*, *дільня* (фабрика), *зеленець* (хлор), *писовня* (орфографія), *первотвор* (оригінал) та ін. П. Єфименко, автор статті «По поводу заметки М. Левченка «О русинской терминологии» [16, 1862, т. 8] стояв на тих же теоретичних позиціях, що й М. Левченко, але не погоджувався з ним щодо «утворення й граматичного оформлення окремих конкретних термінів» [8, 321]. Такі теоретичні засади створення української термінології відзначалися, звичайно, обмеженістю і були до певної міри реакцією на закиди про непридатність української мови до вираження наукових понять, які висловлю-

* Загальну характеристику мови преси цього періоду містить праця [8].

валися деякими реакційними представниками російської інтелігенції. До речі, науково-популярні матеріали «Про дощ» [16, 1862, т. 3], «Духовна сила замість пару» [16, 1862, т. 2] містять як терміни українського походження, так і запозичені з російської мови: *пружина, згнічений воздух, насос, воздушка*, тобто утворення термінології відбувалося дещо іншими, ніж проголошувані вищезгаданими авторами, шляхами.

В 60—70-х роках особливо гострі суперечки про долю української мови розгорнулися в Галичині між двома політичними партіями — москвофілами і народовцями. Ідейна суть програм цих партій, а отже, і їх дискусій про мову докладно висвітлена в науковій літературі [8]. В даному випадку нас цікавлять ті прогресивні погляди, які були висловлені щодо української літературної мови і які відіграли істотну роль у її розвитку. Представники революційно-демократичної інтелігенції Росії, зокрема М. Г. Чернишевський, а також передові письменники і громадські діячі Східної України підтримували прогресивну галицьку інтелігенцію в її орієнтації на мову Т. Г. Шевченка, на літературні норми української мови, які склались на Східній Україні. Так, на початку 70-х років у часописі «Правда» виступив М. П. Драгоманов, який підкреслив значення російської літератури для України, висловив свої погляди щодо створення української наукової мови. Він вважав, що українська термінологія повинна творитися різними шляхами: і перекладом слів, і утворенням нових слів від «народного кореня», і використанням слів романського походження, які вже ввійшли в мову і дали свої похідні. Особливо важливою на той час була його думка про те, що творити літературну мову на Україні треба «не зриваючи з російською літературною мовою...» [7, 138].

З кінця 70-х років на арену політичної, публіцистичної діяльності виступає І. Я. Франко, який проголошує ідею дружби і єднання передової російської і української літератур, викриває народовців і москвофілів як ворогів трудящих, як захисників існуючого ладу. З самого початку своєї діяльності і до кінця життя І. Я. Франко виступає за єдину українську національну мову, в основі якої лежить мовний масив Наддніпрянської України [10, 269]. Отже, в цей період уже намітилося справжнє розв'язання суперечок про шляхи розвитку української літературної мови. Саме за цими прогресивними тенденціями і розвивалася українська літературна мова, використовуючи потенціальні можливості народної мови, збагачуючись за рахунок братньої російської мови, не відкидаючи запозичень з європейських мов. Ці дуже важливі моменти і повинні бути об'єктом особливої уваги в дослідженні лексичної системи української мови вказаного періоду.

Уже цей побіжний огляд мовних дискусій в 60—70-х роках ХІХ ст. виявляє одну з центральних проблем — проблему творення лексики книжного характеру, під якою розуміємо шар

лексики, що виражає різні абстрактні поняття, охоплюючи і слова загальнолітературні, і спеціальні, тобто лексики, характерної для наукового і літературно-публіцистичного викладу, а також для передачі елементів названих стилів у художній літературі [2]. На 60—70-і роки припадає основний процес формування книжної лексики, початок якого був покладений творчістю Т. Г. Шевченка. Головними шляхами цього процесу було поповнення лексики новотворами та запозиченими словами переважно на позначення явищ суспільного характеру. Значна частина цієї лексики дійшла до нашого часу: *грамотність, неграмотність, захід, підступи, одностайність, самопізнання, нетерпимість, узькоглядство, безсистемність, рівність, світогляд, людськість, сучасність, рівноправний, одрубність, обскурантизм, маніфестація, фразеологія, акції, опозиція, індивідуалізм, емансипація, соціологія, трансцедентальний, містицизм, бюрократія, раціоналізм, ретроградний, конкуренція, диспут, протестувати, сфера, платформа, аристократизм* і багато інших.

У зв'язку з наведеним матеріалом же можна не зупинитися на такому принципово важливому питанні, як визначення часу появи слова в літературній мові. При всій необхідності і майже завжди складності пошуків першого вживання слова, все ж цілком очевидним на сьогодні є те, що цей факт ще не свідчить про активне і необхідне входження слова в лексичну систему літературної мови. Для того щоб з певністю твердити про це, слід враховувати цілий ряд факторів [13, 62, 63; 6, 18], найважливішими з яких є ступінь уживаності слова в різних джерелах, різними авторами, утворення системних зв'язків з іншими словами, виникнення словотворчого гнізда на його основі. Ці моменти мають неабияке значення для дослідження лексики саме даного періоду, періоду активних зрушень у всіх підсистемах літературної мови.

Не менш активним процесом було переосмислення значень цілого ряду слів, внаслідок чого вони набували абстрактного характеру, поповнюючи лексику публіцистичного звучання. Так, у текстах аналізованого періоду знаходимо переносне вживання слів конкретної семантики: «здоровий духом», «нездорова думка», «широка душа», «широкий погляд», «духовний хліб» і под. Пам'ятаючи, що «сміслові зміни в лексиці мають різний характер, вони можуть не мати зовнішнього вираження, але частіше при семантичних зрушеннях у словах виникають специфічні сполучуваність, конструкції та ін.» [6, 14], необхідно при вивченні семантичних зрушень особливо ретельно враховувати контекстні дані [15, 7, 16].

У процесі становлення книжної лексики в 60—70-х роках спостерігалось паралельне вживання кількох назв для одного поняття: словесність — література, всесвітній — космополітичний, товариство — громада — суспільство — суспільність і т. п. Опис і дослідження таких синонімічних рядів у їх розвитку, диферен-

ціації значень, що привело до закріплення в системі мови лише одного з кількох варіантів для назви певного поняття, становить важливе завдання вивчення формування книжної лексики в 60—70-х роках, дає цінний матеріал для спостережень над становленням норм (зокрема стилістичних) української літературної мови.

Для характеристики розвитку книжної лексики української мови в аналізований період особливої ваги набирає завдання дослідження впливу російської мови, в якій у цей час бурхливо розвиваються публіцистичний, науковий стилі, а лексика інтенсивно поповнюється новотворами, запозиченими словами, семантичними неологізмами. Через російську мову вливалася в українську мову значна кількість іншомовних слів, утворювалися нові слова термінологічного характеру за зразками російських слів. Абсолютно необхідним є врахування впливу російської мови при досліджуванні семантичних зрушень в українській мові: виникнення нових значень у деяких українських лексемах аналізованого періоду інколи не можна пояснити, не взявши до уваги історію відповідних слів у російській мові. Проілюструємо це таким прикладом. У романі І. Нечуя-Левицького «Хмари», написаному в 70-х роках, натрапляємо на вживання слова «напрямок» без залежних слів, що вказує на його переносне значення: «Раз Радюк йшов попід одним домом і в одчинені вікна почув, як осудливі панії потріпували його ймення, судили й ганили його за напрямок» [11, 629]. Спеціальне, зокрема суспільно-політичне значення цього слова стає зрозумілим, якщо звернутися до фактів уживання відповідного слова в російській мові 40—70-х років XIX ст. Як зазначає Ю. С. Сорокін, «популярність і вплив цього слова в 40-і роки стають особливими, вимога на пряму — є однією з основних вимог щодо літератури і її діячів» [13, 506]. Слово напрямок, крім свого основного, реально-просторового значення, набуло ще й значення абстрактного, що стосувалося соціального і духовного життя: *напрямок журналу* і под. Дальша семантична еволюція цього слова привела до виділення в ньому значення «сукупність певних поглядів, ідейна основа, літературного органу, письменника, твору і т. п.» [13, 506]. Цим і зумовлене абсолютне вживання цього слова в російській мові відзначеного періоду і відповідно в українській, про що і свідчить ілюстрація з І. Нечуя-Левицького.

Одночасно з формуванням книжної лексики у цей період виділяється також як окрема лексико-стилістична група і шар розмовної лексики. В дошевченківський період жива мова «простого народу» була власне єдиним засобом вираження не лише художньо-белетристичного стилю, а й зародків інших стилів [12, 177—182]. У творчості Т. Г. Шевченка вперше розмежовуються книжна і розмовна мова; засоби останньої використовуються цілком свідомо, як стилістичний засіб. 60—70-і роки XIX ст. характеризуються дальшою диференціацією мовних стилів, а отже, і лексичних шарів як головних їх компонентів, і хоча в

кінці 70-х років видатний український прозаїк І. С. Нечуй-Левицький виступив із закликом орієнтуватись на «язик сільської баби» при виробленні книжної мови, цей заклик у той період уже не мав під собою міцного ґрунту: мовна практика видатних діячів українського слова, в тому числі і самого І. С. Нечуя-Левицького, йшла в руслі тих тенденцій, які були намічені Т. Г. Шевченком: цілеспрямований відбір словника і інших засобів народної мови, диференціація їх відповідно до мети висловлювання, використання кращих досягнень старої книжної мови, орієнтація на зразки, вироблені братньою російською мовою.

Розгляд шляхів утворення розмовної лексики* як стилістичного шару, спостереження над процесом поступового розмежування слів власне розмовних, які може вжити освічена людина, і слів згрубілих, що стоять поза нормами літературної мови, способи використання розмовної лексики в різних жанрах і стилях — усе це становить невід'ємну складову частину дослідження розвитку лексичного складу української літературної мови в 60—70-х роках XIX ст. Наведемо кілька прикладів, які ілюструють стилістичну невнормованість лексичного складу літературної мови того часу. Перший друкований орган у Східній Україні, журнал «Основа», як уже згадувалось, проголосив своїм завданням творити літературну мову на народній основі. На практиці це подекуди виявилось, як свідчить ряд матеріалів, орієнтацією на мову неосвіченого селянина. Тому в журналі знаходимо, наприклад, без спеціальних стилістичних настанов іншомовні слова у вимові саме неосвічених верств населення: *невилірувати, актьори, тіятер, куманда, хронт* і под. [16, 1862, т. 10, 116—117]. Інформаційні за змістом матеріали мають виразно усний розмовний характер: «...цей рік *винався* нам такий, що багато треба буде *заткнути деяких дірок*, наприклад, громадські роби, межовання, подушне і др.» [16, 1862, т. 1, 60]; «Так оцю-то жінку минулого 19-го студня катували в Задерієвці «для приміру» ...*Віддубаривши*, посадовили бідну знов на ті страшні гринжолі та й повезли в шпиталь» [16, 1862, т. 2, 57—58]. Спроби П. Куліша створити науковий стиль української мови також не вільні від невмотивованого вживання слів розмовних, згрубілих. Цілком можливо, що на той час, час пошуків, вони й не відчувалися як чужорідні для книжної мови: «...а тут і запоріжці, не люблячи Виговського, цілком помагати дейнекам *причвалали*» [16, 1861, т. 11—12, 10]; «Се ж уже другі посли мусив Виговський до хана *виправити*, бо первих запорожці переняли, у Дніпрі потопили, листи Виговського *злапали* і до царя послали...» [16, 1861, т. 11—12, 3]. Одночасно в деяких авторів на сторінках журналу спостерігаємо на-

* Під розмовною лексикою розуміємо шар слів, який характеризується невимуженістю вираження, більшою експресивністю порівняно з стилістично нейтральними словами. Сфера застосування розмовної лексики — як усна, так і писемна мова у певних стилістичних різновидах [див.: 2, 251—252].

магання підкреслити розмовний характер слова чи виразу, наприклад: «Він [народ] думає, що як землемір захватить його поля ланцюгом, то вже й *буде йому капець* (як каже поговорка)» [16, 1862, т. 1, 62]. Таким чином, у 60-х роках межа між розмовною і книжною сферами літературної мови була ще досить хистою, хоча в західноукраїнській періодиці більше відчувалась перевага книжних (в основному старокнижних) елементів над розмовними, що зумовлювалося специфічними обставинами розвитку літературної мови в Західній Україні (функціонування «язичія», боротьба з ним та ін.). Це явище почасти було характерне і для 70-х років. Так, у вже згадуваному романі І. С. Нечужа-Левицького «Хмари» спостерігається невмотивоване з сучасного погляду зіткнення книжної і розмовної (зокрема згрубілих її елементів) лексики: з одного боку, роман насичений іншомовними словами та авторськими новотворами на позначення абстрактних понять, що свідчило про значне поповнення української літературної мови книжними словами, з другого боку, в мові дійових осіб і в авторській мові знаходимо цілий ряд згрубілих слів і виразів: «З гостиною вийшла Ольга. Йй *осточортіло* слухати старечу розмову й старечу лайку» [11, 565]; «Мирошніченко було *втирить* спокійні очі в Кованька й не обзивається словом» [11, 608]; «От і загаявсь в мріях. ...Хотілось би завидна *дочвалать* до іменинникового двора», — думав Радюк, хапаючись» [11, 617].

У даному випадку, крім видбиття об'єктивного мовного процесу становлення стилістичної системи української літературної мови, на доборі мовних засобів, безперечно, позначилися ідейні настанови і мовні уподобання автора.

Зразки розмовної лексики передової української інтелігенції подав Панас Мирний у повісті «Лихі люди», творові, який різко протистоїть своїм ідейним змістом згаданому роману І. С. Нечужа-Левицького. Це лексика освічених людей, вихідців з народу, тісно з ним зв'язаних; основу її становить народнорозмовна мова, але різко знижені, згрубілі слова в ній відсутні; помітну її частину складають книжні елементи: *громадські справи, наука, просвіта, драма* і т. п. Органічне поєднання розмовного і книжного характерне і для авторської мови.

На кінець 70-х років у літературній мові спостерігається, з одного боку, використання розмовної лексики з певними стилістичними завданнями у публіцистиці і художній літературі, з другого ж боку, поповнення її термінами науки, культури, внаслідок чого створюється, так би мовити, літературний тип розмовної лексики, який розвинувся пізніше в творчості І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського і дійшов до наших днів. Одночасно з цим процесом відбувається виділення групи згрубілої, просторічної лексики, яка усвідомлювалася як ненормативна і використовувалася виключно з певними стилістичними настановами.

Усі згадані вище проблеми, а також і деякі інші, що неминуче супроводять розгляд питань про поживавлення стилістичної диференціації української літературної мови, мають бути в центрі уваги дослідників літературномовної лексики згадуваного періоду.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Ахманова О. С.* Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, с. 257—264, 270—271; Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., 1973, с. 154—158. 3. *Бельчиков Ю. А.* Русский литературный язык во второй половине XIX века. М., 1974. 4. *Білецький О. І.* Міжнародне значення української літератури.— Літературна газета, 1946, 28 березня. 5. *Будагов Р. А.* О некоторых общих проблемах филологии.— Филол. науки, 1976. № 1. 6. *Веселитский В. В.* Отвлеченная лексика в русском литературном языке XVIII — начале XIX в. М., 1972. 7. *Драгоманов М. П.* По вопросу о малорусской литературе.— У кн.: Літературно-критичні праці, т. 1. К., 1970. 8. *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.). К., 1969. 9. Історія української літератури, т. 4. кн. 1. К., 1969. 10. Курс історії української літературної мови, т. 1. К., 1958. 11. *Нечуй-Левицький І. С.* Твори в 4-х т., т. 1. К., 1956. 12. *Пилинський М. М.* Мовна норма і стиль. К., 1976. 13. *Сорокин Ю. С.* Развитие словарного состава русского литературного языка. 30—90-е годы XIX в. М.—Л., 1965. 14. *Чернышевский Н. Г.* Полн. собр. соч., т. 8. М., 1950. 15. *Шмелев Д. Н.* Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). Дис. ...д-ра филол. наук. М., 1969. 16. Основа.

С. Ф. БОНДАРЕНКО, ст. викл.,
Донецький університет

АКТИВІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ З МЕТОДИКИ МОВИ

Курс методики мови, який передує педагогічній практиці студентів і озброює їх необхідними для роботи в школі знаннями й навичками, має велике значення в плані психолого-педагогічної підготовки випускників філологічних факультетів університетів. Ефективність занять з цього предмета великою мірою залежить від розумової активності студентів. Тому на лекційних і практичних заняттях з методики мови особливо необхідна активізація навчальної діяльності студентів, оскільки це сприяє більш глибокому усвідомленню ними багатьох аспектів роботи вчителя української мови.

Активність студентів можна забезпечити за допомогою різних прийомів. Ефективним, наприклад, є прийом використання методичних задач, які дозволяють надати лекціям проблемного характеру. Такі задачі складаються часто самими студентами в процесі обговорення проведених ними уроків під час педагогічної практики. Так, коли на лекції, присвяченій темі «Методи і методичні прийоми», йдеться про важливість правильного формулювання запитань до учнів, увага студентів більш загострюється, якщо їм пропонується задача такого типу.

Викликаний до дошки учень повинен був пояснити правопис підкресленого слова в реченні: У п'ятох бійців було відповідальне завдання. Учень не зміг одразу пояснити, тому вчитель вирішив допомогти і запитав.

— Чим виступає слово *п'ятох*?

— Додатком,— відповів учень.

Чому відповідь учня не задовольнила вчителя? Хто з них допустив помилку?

Або така задача:

Чому жоден з учнів не підняв руки, коли вчитель запитав:

— Коли префікси у словах пишуться разом?... Коли слова з префіксом пишуться разом?

У важливості зауваження про необхідність вдумливого ставлення вчителя до використання наочності на уроках мови переконує студентів така задача:

Учні прочитали слова, вміщені у таблиці «Чергування *о-а*»: перемогти-перемагати; вимога-вимагати; допомогти-допомагати; котити-катати.

Після цього учитель пропонує учням сформулювати правило чергування голосних *о-а*. Учні не зуміли цього зробити. Чому?

Одним із важливих методичних принципів, який допомагає реалізувати навчально-виховні завдання на уроках української мови і систематично проводити роботу з розвитку мовлення учнів, є принцип тематичної єдності вправ. Його часто не дотримуються студенти-практиканти і вчителі-початківці, що стає такою причиною невміння сформулювати виховну мету уроку. Щоб загострити увагу студентів до цього питання, корисно використовувати задачі такого типу:

Учні пишуть вибірковий диктант, завдання якого — вписати прислівники-антоніми із продиктованого вчителем тексту: *Менше говори, а більше діло роби. Вчора була суботонька, а сьогодні неділя. Ой високо сонечко сходить, а низько заходить. Як відкусив багато, ковтнеш мало.* Які зауваження викликає цей текст?

На заняттях з методики мови часто наголошується на тому, що студентам необхідно постійно працювати над культурою свого усного і писемного мовлення. У цьому теж допомагають матеріали, зібрані під час педагогічної практики.

Методичні задачі і завдання можна використовувати на практичних заняттях з методики мови під час опитування чи обговорення самостійно складених студентами конспектів уроків різного типу, для невеликих контрольних робіт. Задачі і завдання концентрують увагу студентів на таких деталях, які часто на перший погляд видаються звичайними і такими, що не потребують особливих зусиль, щоб їх зрозуміти. Однак уже перші самостійно проведені уроки переконують студентів у тому, що дрібниць у педагогічній практиці, зокрема в методиці викладання мови, немає, оскільки найменша неувважність з боку вчителя приводить до порушення навчально-виховного процесу на уроці, знижує його ефективність. Крім того, задачі і завдання часто примушують студентів шукати відповідь у науково-методичній літературі. Це теж позитивно впливає на формування у майбутніх учителів навичок самостійної роботи.

Активізації навчальної діяльності студентів на лекційних і практичних заняттях з методики мови сприяє також використання карток безмашинного програмованого контролю, які останнім часом набули широкого застосування.

Як відомо, перевірка знань передбачає не тільки контролюючі, а й навчальні функції, оскільки регулярність перевірки привчає студентів до раціональної організації часу, відведеного на самостійну роботу. Звичайно, безмашинний програмований контроль не дає можливості глибоко й повно перевірити знання студентів. Але саме завдяки йому студенти систематично готуються до всіх лекційних занять, а викладач має можливість за кілька хвилин перед лекцією одержати повну інформацію про підготовленість студентів до сприймання нової теми. Часом студенти працюють з картками безмашинного програмованого контролю в кінці занят-

тя відразу після лекції. Тоді їх попереджають про передбачувану роботу, і це теж примушує студентів бути більш уважними під час лекції.

При складанні картки безмашинного програмованого контролю формуємо п'ять основних питань з певної теми і передбачаємо кілька можливих відповідей, причому одна з них повна, а дві-три — неточні, неповні. Наприклад:

Картка безмашинного програмованого контролю з методики мови. Тема — «Методика навчання орфографії».

1. Що покладено в основу сучасної методики навчання орфографії?

1) Зорове сприймання учнями тексту — умова вироблення навичок правильного письма.

2) В утворенні навичок грамотного письма лежить свідомість.

3) Правила правопису, що вивчаються у зв'язку з тим чи іншим розділом граматики.

2. Чим обумовлений відбір прийомів навчання орфографії і видів вправ?

1) Метою уроку.

2) Характером орфограм.

3) Методами навчання.

3. Який принцип методики орфографії здійснюється за допомогою вправ творчого характеру?

1) Зв'язок навчання орфографії з граматиною.

2) Свідомість і автоматизм при навчанні орфографії.

3) Зв'язок навчання орфографії з розвитком мовлення учнів.

4. У чому полягає цінність творчого списування як виду орфографічної вправи?

1) При списуванні виділяються орфограми.

2) Забезпечує зв'язок орфографії з граматиною і розвитком мовлення учнів.

3) При списуванні вставляються пропущені букви, склади.

5. Коли застосовується орфографічний розбір?

1) Під час опрацювання орфограм, що спираються на морфологічний принцип.

2) Під час вивчення нового матеріалу.

3) Під час закріплення і повторення нового матеріалу.

Кожен студент одержує таку картку, аркуш чистого паперу і виготовлену із цупкого паперу або з пластмаси робочу перфокартку.

Студент накладає перфокартку на чистий папір, робить позначку, поверх якої пише своє прізвище, і через перфорації ставить знак плюс там, де він вважає відповідь правильною.

Перевірка виконаних завдань здійснюється викладачем за допомогою контрольної перфокартки, яка накладається на аркуші з відповідними позначками. Якщо є розбіжності, підраховується

кількість неправильних відповідей на поставлені питання і ви-
ставляється оцінка: за роботу з усіма правильними відповідя-
ми — «відмінно», з однією неправильною відповіддю — «добре»,
з двома неправильними відповідями — «задовільно» і т. д. На
перевірку п'ятдесяти робіт витрачається дві-три хвилини.

На практичних заняттях картки безмашинного програмова-
ного контролю доцільно використовувати в кінці заняття. Такі
картки мають узагальнюючий характер, і результати виконання
завдання з ними свідчать про якість роботи студентів на практич-
ному занятті. З цією ж метою для невеликих контрольних робіт
використовуються перфокартки, за допомогою яких перевіряєть-
ся міцність засвоєння студентами тем «Аналіз шкільної програ-
ми з української мови», «Аналіз шкільних підручників з україн-
ської мови», «Типи помилок», «Норми оцінок» тощо. Перфокарт-
ки дають можливість раціонально використовувати час на прак-
тичному занятті, урізноманітнювати форми перевірки знань усіх
студентів, активізувати їх навчальну діяльність.

Отже, на нашу думку, безмашинний програмований контроль,
поява якого у сучасних умовах викликана зростанням обсягу
програмного матеріалу, браком часу на перевірку якості засвоєн-
ня його кожним студентом і необхідністю організації систематич-
ної самостійної роботи студентів, є ефективним прийомом акти-
візації навчальної роботи на заняттях з методики мови.

Зворотний зв'язок і активізацію навчальної діяльності
студентів можна також забезпечити за умови, коли на
лекціях з методики мови записи в конспекти проводять-
ся студентами після прослуховування певної частини матері-
алу і вияснення незрозумілих питань. Краще засвоюється
студентами матеріал лекцій, наприклад, на тему «Прин-
ципи методики викладання мови», «Типи і структура уроків
з української мови» тощо, якщо вони прочитані у такий спосіб.
При такій формі роботи не може залишитися неуважним на
лекції жоден студент, оскільки записувати неусвідомлений
матеріал важко. Щоб досягти цілісного сприймання студента-
ми змісту лекції, при підготовці до її читання ми насамперед на-
магаємося забезпечити логічний зв'язок між її частинами. Добре
продуманий план лекції, який оголошується на початку заняття,
теж допомагає студентам активно сприймати новий матеріал.

І лекційні, і практичні заняття з методики мови, як правило,
унаочнюються, що підвищує ефективність занять. Використову-
ються магнітофон і проекційна апаратура, схеми і таблиці.

Одним із засобів активізації навчальної діяльності студентів,
які вивчають курс методики мови, є залучення їх до навчально-
дослідної роботи. З цією метою четвертокурсники в кінці жовтня
прикріплюються до класів, у яких проходять курс педагогічну
практику, і проводять відповідні спостереження, виконують по-
сильні завдання, що є елементами педагогічного експерименту.
Результати виконаної в школі роботи використовуються на лек-

ційних і практичних заняттях. Навчально-дослідна робота психологічно настроює студентів на сприймання будь-якої методичної теми і сприяє кращому засвоєнню її. Особливо помітним є позитивне значення такого виду роботи при складанні студентами перших конспектів уроків. Швидше і вправніше складають конспекти уроків ті студенти, котрі відвідали в школі кілька уроків і провели спеціальні педагогічні спостереження.

Результати педагогічних спостережень і невеликих досліджень, проведених у школі, студенти використовують і при написанні рефератів з методики мови, беруть за основу курсових і дипломних робіт на методичну тему.

Використання апробованих нами прийомів активізації студентів підвищує ефективність занять з методики мови. Активізація навчальної діяльності студентів сприяє поліпшенню якості психолого-педагогічної підготовки їх до роботи в школі, поглиблює загальнотеоретичну і практичну підготовку, вчить бачити перспективи розвитку методичної науки.

В. А. ТКАЧЕНКО, мол. наук. співроо.,
Інститут мовознавства АН УРСР

ПАМ'ЯТІ ЛЕОНІДА АРСЕНОВИЧА БУЛАХОВСЬКОГО

Серед вітчизняних учених із світовим ім'ям на одному з почесних місць стоїть ім'я видатного мовознавця Леоніда Арсеновича Булаховського, наукова й педагогічна діяльність якого тісно пов'язана із становленням і розвитком радянської освіти, культури, філологічних знань.

Відданість мовознавчій науці, віра в її величезне культурно-освітнє значення, успадковані Л. А. Булаховським від О. О. Потебні й інших кращих представників вітчизняної лінгвістичної школи дожовтневого періоду, яскраво проявилися в часи революційних зрушень, коли постала історична необхідність нести знання в найширші трудові маси, що за часів царизму про освіту навіть мріяти не могли. Не кабінетний учений, відірваний від бурхливої епохи революційних перетворень, а пристрасний пропагандист знань і культури, Л. А. Булаховський весь час перебував у гущі життя народу, віддаючи свій талант, свої сили і знання справі культурного перетворення в нашій країні. У перші роки Радянської влади він був викладачем робітфаку, різних курсів, де навчав робітників, селян, червоноармійців, які ще зовсім недавно були відгороджені від надбань культури, від освіти міцною стіною забитості й безправ'я. Л. А. Булаховський викладав також у Харківському університеті, куди прийшли вчитися молоді, свіжі сили звільненого народу.

Ця робота вимагала створення нової методики викладання й нових посібників, оскільки до цього ще ніколи не стояла проблема викладання для дорослих неосвічених чи малоосвічених людей. І Л. А. Булаховський створює методичні розробки й посібники з російської та української мов для різних курсів, трудящих шкіл, а згодом і для загальноосвітніх шкіл. Це, зокрема, такі посібники: «Краткий учебник русского языка и правописания. Для школ взрослых» (1923; вид. 2-е—1928, у співавторстві з М. М. Баженовим); «Русский язык. V, VI, VII годы обучения» (1930, співавтор О. І. Білецький та ін.); «Методичні уваги для вчителя старшого концентру трудшколи» (1927, співавтор О. І. Білецький); «Методика мови і літератури» (1930); «Учебник русского языка для школы с украинским языком преподавания. Учебник для трудовой школы» (1930); «Українська мова. Підручник для стар-

шого концентру трудових шкіл» (1927; вид. 2-е—1928); «Уваги до програм рідної мови для другого концентру трудових шкіл». — Радянська освіта, 1927, № 2; «Мова й література в масовій школі профосу. (Програмово-бібліографічний довідник)» (1929, співавтор М. Баженов та ін.); «Программа русского языка для начальной и средней политехнической школы с русским языком преподавания» (1933). Ці розробки і посібники відіграли важливу роль у викладанні російської й української мов на Україні. Причому треба відзначити, що серйозну увагу Л. А. Булаховський приділяв питанням викладання російської мови в українських школах, тобто питанням навчання близькоспорідненій мові.

Активно виступав Л. А. Булаховський з рецензіями на шкільні підручники з російської й української мов, що з'являлися в той час, на методичні розробки. Інтерес до питань викладання мови в загальноосвітній школі вчений зберігав до кінця життя, він співробітничав у журналі «Русский язык в школе», протягом багатьох років був членом редколегії науково-методичного журналу Міністерства освіти УРСР «Українська мова в школі».

Виходячи з розуміння літературної мови як важливого історично-культурного надбання народу, як могутнього фактора розвитку культурно-освітнього життя суспільства, Л. А. Булаховський вважав, що школа повинна відігравати провідну роль в оволодінні досконалою літературною мовою. Особливо цьому повинно, на його думку, допомагати використання найкращих зразків мовного мистецтва. І не дивно, що посібники Л. А. Булаховського завжди насичені багатим ілюстративним матеріалом з художньої літератури, тонким знавцем якої він був.

Багато сил віддавав учений вихованню педагогічних кадрів на Україні, викладаючи мовознавчі дисципліни у Харківському університеті і Всеукраїнському заочному інституті народної освіти (починаючи з другої половини 20-х років). Тут він читав курси загального та порівняльно-історичного мовознавства, української та російської мов. Викладацька діяльність Л. А. Булаховського органічно поєднувалася із створенням досконалих посібників для вищої школи. Тисячам студентів, учителів, аспірантів, наукових працівників добре відомі такі посібники Л. А. Булаховського для філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів, як «Курс русского литературного языка», «Исторический комментарий к русскому литературному языку», «Русский литературный язык первой половины XIX века» (у двох томах), «Введение в языкознание», «Нариси з загального мовознавства» тощо.

«Курс русского литературного языка» виріс з лекцій, прочитаних Л. А. Булаховським у кінці 20-х — на початку 30-х років. Перше видання посібника побачило світ у Харкові у 1935 р. Згодом він видавався ще чотири рази (останнє видання у 1952 р.). Навіть сам факт, що за менш, ніж 20-літній строк посібник витримав п'ять видань, є незаперечним свідченням його надзвичайно

високої наукової вартості. «Курс русского литературного языка» був першим посібником, який відповідав вузівській програмі з цієї дисципліни. Вдало використавши матеріал, накопичений його попередниками, Л. А. Булаховський вніс до посібника чимало нового.

Зокрема; новим було включення розділу «Лексика и фразеология», де аналізується лексичний склад російської мови із стилістичної точки зору, розглядаються джерела його збагачення, а також джерела літературної фразеології, характеризуються словники різних типів.

Згодом доцільність включення розділу про лексику і фразеологію до описових курсів мови здобула загальне визнання, і тепер такі курси не можна уявити без цього розділу.

Новим було також виділення «Словотвору» в самостійний розділ морфології, причому цей розділ ішов безпосередньо після розділу про лексику.

Від видання до видання «Курс русского литературного языка» дороблявся й удосконалювався автором, залишившись і до цього часу одним із кращих вузівських посібників. У посібнику міститься багато власних спостережень вченого, здійснених на багату цьому матеріалі класиків російської літератури і кращих сучасних письменників.

«Исторический комментарий к русскому литературному языку» (1937) був природним продовженням попереднього курсу (так вважав сам автор); він також видавався п'ять разів, причому четверте видання (1953) вийшло як другий том «Курса русского литературного языка». Тривалий час «Исторический комментарий» був найбільш повним і кваліфікованим посібником з історії російської мови. Факти сучасної російської мови у ньому пояснюються на підставі їх історії, яка простежується за пам'ятками. Велика увага тут приділена розглядові фонетичних і морфологічних змін, що відбувалися протягом всього періоду розвитку російської мови від давнини до сучасності, зміни морфологічних категорій, зміни у синтаксисі відмінків, у складі сполучників і т. д. Окремо виділений розділ «Наголос», що впливає з великого інтересу Л. А. Булаховського до акцентології взагалі.

Варто відзначити, що для відновлення найдавнішого стану морфологічної будови російської мови Л. А. Булаховський спирається на дані порівняльної граматики слов'янських і індоєвропейських мов, а в часи панування вчення Марра це вимагало неабиякої наукової мужності і свідчило про принциповість ученого і про самостійність його наукового шляху. До речі, для четвертого видання був написаний спеціальний додаток (невеликий за обсягом), у якому висвітлюються наукові основи етимологізування (викладаються найголовніші поняття порівняльно-історичного методу, причому особлива увага приділяється звуковим відпо-

відностям між спорідненими мовами), заперечуються ненаукові спроби Марра та його послідовників у галузі етимології.

«Исторический комментарий» становив собою своєрідний синтез двох мовознавчих дисциплін — історії російської літературної мови й історичної граматики російської мови. Сам автор розв'язував тут два завдання. Перше — допомогти студентові філологічного факультету свідомо поставитися до мови пам'яток літературної російської мови, друге — дати історичний коментарій до фактів сучасної російської мови. Якщо виконуючи друге завдання, Л. А. Булаховський спирався на дослідження Ф. І. Буслаєва, О. І. Соболевського, О. О. Шахматова, розширюючи і доповнюючи їх, то при виконанні першого він виступав як новатор. Питанням історії російської літературної мови присвячений порівняно невеликий перший розділ посібника «Общий очерк истории русского литературного языка до конца XVIII ст.», у якому коротко, але досить повно простежуються основні етапи розвитку літературної мови, починаючи від ранніх пам'яток писемності до періоду формування національної мови. Побудова курсу історії російської літературної мови, запропонована Л. А. Булаховським у цьому нарисі, здобула згодом загальне визнання.

Таким чином, Л. А. Булаховський, поряд з такими вченими, як В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Б. О. Ларін та ін., став одним з перших, хто започаткував цю наукову дисципліну в вузах нашої країни. Згодом на тих же засадах оформилась і інша аналогічна дисципліна — історія української літературної мови.

Значне місце в дальшій розробці питань історії російської літературної мови займає двотомна праця Л. А. Булаховського «Русский литературный язык первой половины XIX века». Праця видавалася двічі — перший том у 1941 і 1957 рр., другий — у 1948 і 1954 рр. Як відомо, саме у першій половині XIX ст. в основному сформувалася сучасна російська літературна мова. У першому томі «Лексика и общие замечания о слоге» розглядається лексика 1801—1856 рр. на матеріалі художніх прозаїчних і поетичних текстів, а також наукового і епістолярного стилів; аналізується лексика у стилістичному аспекті, простежуються особливості різних стилів і жанрів російської літератури. У другому томі розглядаються закономірності морфології, фонетики, наголосу, синтаксису російської літературної мови того часу.

Розглянутим, як і багатьом іншим посібникам Л. А. Булаховського, властива велика насиченість даними, здобутими ним у процесі власних досліджень мовного матеріалу, що забезпечило їм, крім навчального значення, ще й високу наукову вартість.

У 20—30-і роки Л. А. Булаховський займається також вивченням питань української акцентології. Тут треба відзначити цінні розвідки — «Наголос українських прикметників» (1927), «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу» (1928—1929), «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського

наголосу» (1936—1937). Український акцентологічний матеріал аналізується у порівняльно-історичному аспекті, що робилося вперше в українському мовознавстві, до аналізу залучаються дані російської й інших слов'янських мов. Названим працям Л. А. Булаховського властиве прагнення розкрити історично-структурні умови акцентологічних явищ сучасної української мови. На основі цих праць згодом була написана брошура «Український літературний наголос (Характеристика норми)» (1943). Інтерес до акцентологічної проблематики (як української, так і слов'янської взагалі) не полишав ученого до кінця його життя. Численні акцентологічні праці Л. А. Булаховського, виконані на матеріалі всіх слов'янських мов, принесли йому славу одного з найвизначніших спеціалістів у галузі слов'янської акцентології.

Викладацька діяльність Л. А. Булаховського, його наукові дослідження, створення досконалих посібників для вищої школи, науково-організаційна діяльність в ролі завідувача кафедри російської мови Харківського університету ім. О. М. Горького та кафедри мовознавства Всеукраїнського заочного інституту народної освіти принесли вченому широке визнання в науковому світі, і в 1939 р. він був обраний академіком АН УРСР.

Харківський період науково-педагогічної діяльності Л. А. Булаховського завершився у 1941 р. з початком Великої Вітчизняної війни. Однак учений продовжує займатися поглибленим вивченням проблем української мови і славістики. На цей час припадають, зокрема, такі його праці, як «Українська мова серед інших слов'янських» (1942), «Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка» (1942—1943).

Під керівництвом Л. А. Булаховського вперше в історії українського мовознавства створюються наукові, академічні курси з основних дисциплін, які стали основою різноманітних наукових досліджень, а також підготовки кадрів для вищої і середньої школи. Тут треба назвати такі праці, як «Курс сучасної української літературної мови» (у двох томах) за редакцією Л. А. Булаховського, його ж «Питання походження української мови» та окремі частини до «Історичного коментаря до української літературної мови», що друкувалися у виданнях АН УРСР, Київського, Львівського та Харківського університетів (ці дві праці з історії української мови мають енциклопедичний характер, тривалий час використовуються при викладанні курсу історії української літературної мови; на їх основі працівниками Інституту мовознавства АН УРСР разом з викладачами вузів УРСР був створений систематичний посібник «Історична граматика української мови»; зараз обидві праці перевидані у другому томі «Вибраних праць Л. А. Булаховського», причому «Історичний коментарій...» розширений за рахунок інших праць ученого, що стосуються питань історії української мови, але ним до коментарію не включалися).

Л. А. Булаховський був автором проекту «Українського правопису», який діяв з 1946 р. Побудований на суворо науковій основі, з урахуванням досвіду історії унормування інших слов'янських мов, український правопис є одним з найпослідовніших слов'янських правописів. Він відіграє важливу роль у викладанні української мови, в унормуванні багатьох питань суспільно-мовної практики народу.

Значна увага у післявоєнний час була приділена Л. А. Булаховським синтаксисові української мови. Зокрема, в праці «Питання синтаксису простого речення в українській мові» (1958) розглядаються такі основні синтаксичні одиниці, як словосполучення, просте речення, надфразні єдності (треба сказати, що Л. А. Булаховський ще у своїх працях, присвячених російській мові, започаткував вчення про надфразні єдності як про одиниці більш вищого порядку, ніж складні речення; це вчення здобуло широке визнання), а також способи синтаксичного зв'язку слів у реченні (узгодження, керування, прилягання, а також характерний в основному для літературної мови спосіб тяжіння). Синтаксичні погляди Л. А. Булаховського лягли в основу української підручної літератури.

Такі праці Л. А. Булаховського, як «Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка», «Російські поеми Т. Шевченка та їх місце в системі поетичної мови першої половини ХІХ століття» та ін. відіграли визначальну роль у становленні лінгвостилістики на Україні, відкрили шлях широким дослідженням мови письменника. Не втратили свого значення ці праці й сьогодні.

Певну увагу вчений приділив видатній пам'ятці давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім». Статті Л. А. Булаховського «Слово о полку Ігореве» як пам'ятник древнерусского языка» (1950), «О первоначальном тексте «Слова о полку Ігореве» (1952), «Лінгвістичні уваги про міфологічні назви «Слова о полку Ігоревім» (1959) внесли свій безперечний вклад в дослідження пам'ятки. Грунтуючись на лінгвістичному аналізі, Л. А. Булаховський вважав «Слово о полку Ігоревім» оригінальним твором давнини, заперечуючи думку про пізнішу підробку пам'ятки, яка час від часу висловлювалась різними вченими. Залучивши до аналізу дані української мови, Л. А. Булаховський дав ряд вдалих тлумачень так званих «темних» місць «Слова». Серед різних проблем слов'янських мов треба відзначити такі праці загального характеру, як «О некоторых вопросах и задачах сравнительно-исторического изучения славянских языков» (1950) і «К истории взаимоотношений славянских литературных языков» (1951), які вийшли після мовознавчої дискусії 1950 р. і намічали шляхи порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов.

Пильну увагу Л. А. Булаховського привертало питання граматичної аналогії, яку він вважав одним із важливих факторів розвитку морфологічної структури. Цьому присвячена праця

«Очерки по сравнительно-историческому методу в языкознании. Грамматическая аналогия и родственные явления» (1958).

Продовжує Л. А. Булаховський пестити й своє улюблене дитя — акцентологію. У післявоєнний час з'являється велика кількість статей і ряд монографічних праць з акцентологічної проблематики: «Акцентологический комментарий к польскому языку» (1950), «Акцентологический комментарий к чешскому языку» (1953—1956), «Сравнительно-исторические комментарии к болгарскому ударению» (1959), «Восточнославянские языки как источник реконструкции общеславянской акцентологической системы» (1946), «Очерки по восточнославянскому ударению» (1955), «Из сравнительно-исторических комментариев к восточнославянскому ударению» (1958, 1961) та ін.

Чимало уваги приділив Л. А. Булаховський дослідженню слов'янської лексики, для якого він обрав тематичну групу слів — назви птахів. Цьому питанню присвячені праці «Славянские наименования птиц» (1948). «Общеславянские наименования птиц типа сложенных» (1948).

Продовжуючи вдосконалювати свої посібники з російської мови та її історії, Л. А. Булаховський у 40—50-х роках окремими статтями опублікував цікаве й оригінальне дослідження «Диетимологизация в русском языке», в якому визначено коло слів, що зазнали деетимологізації, та з'ясовано причини цього процесу. Праця становила серйозний внесок у розвиток історичної лексикології не лише російської, а й інших слов'янських мов, а також для розв'язання деяких питань етимології.

Велике місце в дослідженнях Л. А. Булаховського післявоєнного часу займають питання теорії і методології мовознавства. Причому треба відзначити, що загальнотеоретичні положення вченого будуються на міцній основі його численних часткових досліджень окремих мовних явищ. Інтерес до питань загального мовознавства Л. А. Булаховський виявив ще у 20—30-і роки, коли ним були написані такі праці, як ґрунтовний науково-популярний нарис «Проходження та розвиток мови» (1925), «Наука про мову» (1928; вид. 2-е—1931), курс лекцій «Основи мовознавства» (разом з проф. І. І. Завадовським) (1928—1929) — перший посібник із загального мовознавства українською мовою. Але особливо посилювався інтерес вченого до питань загального мовознавства після мовознавчої дискусії 1950 р., яка сприяла зміцненню марксистсько-ленінської методології у радянському мовознавстві. У ході дискусії в газеті «Правда» Л. А. Булаховський виступив із статтею «На путях материалистического языкознания», у якій висловив критичне ставлення до так званого нового вчення про мову, а також заявив про необхідність розгортання порівняльно-історичного вивчення мов. Треба також згадати і працю «Сравнительно-исторический метод и изучение славянских языков» (1952), де висвітлені особливості порівняльно-історичного методу, відзначені його сильні й слабкі сторони.

У посмертно виданій брошурі «Значення мовознавства» (1962) розглядається питання про суспільне значення мовознавства, зокрема, з'ясовується роль мовознавчої науки в систематизації і нормуванні літературної мови, викладанні іноземних мов, перекладанні текстів, редагуванні і т. д.

Велике значення у процесі викладання загального мовознавства у вищій школі мали посібники Л. А. Булаховського «Введение в языкознание» (М., 1953; вид. 2-е—1954) і «Нариси з загального мовознавства», якими користуються не лише в Радянському Союзі, а й у деяких зарубіжних країнах. Написані після мовознавчої дискусії, ці посібники давали наукове висвітлення багатьох теоретичних питань лексикології, семасіології, фонетики, етимології, граматики тощо. Вони не втратили свого значення і тепер, продовжують використовуватися у вищій школі.

Великий інтерес викликає не опублікована за життя Л. А. Булаховського друга серія «Нарисів з загального мовознавства», яка нещодавно була надрукована у першому томі «Вибраних праць Л. А. Булаховського в п'яти томах» (К., 1975). Ця праця створювалася вченим в останні десять років його життя. За задумом автора, вона повинна була стати посібником для студентів філологічних факультетів університетів і педінститутів і продовжити першу серію «Нарисів», яка, як відомо, видавалася двічі. На жаль, Л. А. Булаховському не вдалося завершити свій задум і надати праці викінченого характеру. Тому й виклад тут часто має фрагментарний вигляд. Але й те, що вчений встиг зробити, справляє глибоке враження.

Це узагальнююча праця, яка багато в чому є підсумком багатолітньої дослідницької діяльності Л. А. Булаховського і ґрунтується на численних часткових дослідженнях ученого. Вона викладає теоретичні проблеми мовознавства, накопичені наукою про мову факти, концепції, дає їх аналіз, а часто й дискусії з авторами ідей, що були для вченого сумнівними чи й зовсім неприйнятними. За широтою охоплюваного у монографії матеріалу важко знайти подібну працю у світовому мовознавстві. Це справжня енциклопедія теоретичного мовознавства, багатюще джерело цікавих ідей і спостережень.

Велике значення мала також розробка Л. А. Булаховським теорії літературних мов. Цій проблематиці присвячена монографія «Виникнення і розвиток літературних мов», яка друкувалася у 40-х роках у «Наукових записках Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР», а тепер, зважаючи на її наукову цінність, була перевидана у першому томі «Вибраних праць Л. А. Булаховського». Ця монографія органічно пов'язана з попередньою. Деякі з її висновків лягли в основу загальнотеоретичних положень «Нарисів».

У монографії розглядаються такі питання, як поняття літературної мови, діалектна основа літературних мов, писемна мова як вияв і як фактор інтеграційних чинників, збагачення словни-

кового складу стилістичних засобів літературних мов, вироблення точності, гнучкості, естетичних вартостей мови тощо.

Поняття літературної мови Л. А. Булаховський пов'язує насамперед з поняттям писемної мови, тобто літературна мова великою мірою ототожнюється з мовою писемною. При цьому, звичайно, на перших етапах розвитку оминається питання про таку характерну рису літературної мови, як її унормованість.

І з цих двох монографій, як і з інших праць Л. А. Булаховського, присвячених питанням загального мовознавства, виразно вимальовується його загальнолінгвістична концепція. Для Л. А. Булаховського мова — це явище насамперед суспільне, що виникло з наслідної потреби спілкування у процесі колективної праці. Всі явища, що відбуваються у мові, учений увесь час намагається розглядати саме під кутом зору забезпечення потреб спілкування людських колективів. І для самої появи мови, і для розвитку лексики, і для появи літературних мов і їх розвитку, і навіть для поширення дії фонетичних законів Л. А. Булаховський шукає пояснень у суспільному житті, потреби якого й вимагають тих чи інших змін у мові. При цьому, звичайно, учений не ігнорує і зворотні впливи мови на життя суспільства (наприклад, вплив мови на формування націй, а також чисто внутрішні фактори розвитку мовної структури. Разом з тим мова — знаряддя людського мислення і найважливіший фактор інтелектуального розвитку особи. Надзвичайно високо вчений ставить літературну мову, яку вважає найважливішим надбанням культурного розвитку народів.

Крім суто наукової діяльності, Л. А. Булаховський багато сил віддавав справі організації науки і громадській діяльності. Він був головою Експертної комісії з питань мовознавства при Міністерстві вищої освіти УРСР, членом Президії Академії наук УРСР, членом учених рад багатьох наукових закладів, першим головою Українського комітету славістів, віце-президентом секції суспільних наук Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Л. А. Булаховський обирався депутатом Верховної Ради УРСР 3-го скликання.

Країна гідно оцінила заслуги видатного вченого. Він був нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, йому було присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки УРСР.

Л. А. Булаховський був глибоко переконаний, що наука повинна служити народові, і все його життя є високим зразком такого служіння.

УПОРЯДНИК І РЕДАКТОР ПОСМЕРТНИХ ЧОРНОВИХ РУКОПИСІВ О. О. ПОТЕБНІ

Серед учнів О. О. Потебні, як засвідчують сучасники вченого, було багато обдарованих, талановитих, що мали необхідні дані та виявляли нахил і любов до наукової роботи. Про одного з таких учнів О. О. Потебні академік Д. М. Овсяннико-Куликовський у своїх «Спогадах» писав: «При мені його (О. О. Потебні.— Ч. В.) аудиторія складалася з розуміючих, і я, між іншим, пригадую його хвалебні відгуки про В. І. Харцієва, тоді студента 4-го курсу. Це був його останній улюблений учень, що збагнув його мисль в її тонких нюансах. І учень відплатив належне пам'яті вчителя, доклавши багато копіткої праці по приведенню в порядок посмертних чорнових рукописів Потебні з синтаксису і теорії словесності: третій том «Записок по русской грамматике» і «Записки по теории словесности» могли бути видані тільки завдяки знанням і старанності В. І. Харцієва» [5, 173].

Василь Іванович Харцієв (1865—1937 рр.), син бондаря з Катеринославщини, поступив у 1886 р. на історико-філологічний факультет Харківського університету, який блискуче закінчив у 1890 р. За працю «Про заспіви і приспіви в народній поезії» він був удостоєний золотої медалі. В. І. Харцієву пропонували залишитися при університеті для підготовки до наукової діяльності, проте скористатися цією нагодою він не зміг у зв'язку з тим, що після смерті батька сім'я опинилася у скрутному матеріальному становищі.

Після закінчення університету розпочинається педагогічна діяльність Харцієва. В різний час він працював у середніх навчальних закладах Харкова, Катеринослава, Єлисаветграда, викладаючи російську мову і літературу. З 1925 р. В. І. Харцієв викладав російську і українську мову та літературу, методику викладання, а також дидактику в Єлисаветградському (нині Кіровоградському) педагогічному технікумі, а з 1929 р. працював на кафедрі української мови Кіровоградського інституту соціального виховання (з 1933 р. — педагогічний інститут), де читав курси загального мовознавства, теорії літератури, української мови та методики викладання. Поряд з педагогічною діяльністю В. І. Харцієв займався науковою роботою. Його перу належить понад 60 праць з питань російської і української філології. Значна частина з них присвячена дослідженню і популяризації теоретичної спадщини О. О. Потебні [16, 31—34].

Будучи від природи обдарованим і виявляючи неабиякі здібності до філологічних наук, В. І. Харцієв, у порівнянні з іншими студентами, на лекціях О. О. Потебні багато з того, що читалось, осягав розумом швидше, тонше і глибше. Грунтовне розуміння

мовознавчих ідей О. О. Потебні стало в пригоді йому при упорядкуванні, переписуванні і підготовці до друку посмертних чорнових матеріалів свого вчителя. Він одним з перших описав їх [8, 75—87].

Після смерті О. О. Потебні залишилась велика рукописна спадщина. Думки вченого були щедро розсипані в численних рукописах, чорнових замітках і начерках. Як зазначає В. Ю. Франчук, лишився не доведеним до кінця цілий ряд питань, надзвичайно цікавих своєю новизною й строго науковим розв'язанням [7, 23]. В. І. Харцієв так характеризував невиданий рукописний матеріал О. О. Потебні: «Дев'ять десятих рукописного матеріалу, що міститься в двадцяти великих папках, являє собою ніщо інше як замітки для себе, в яких накреслені віхи майбутніх праць по вивченню російського слова і з нашвидкоруч, абияк розподіленим матеріалом» [8, 75]. Весь цей величезний і надзвичайно цінний матеріал чекав на упорядника з належною підготовкою, готового серйозно віддатися цій справі, на фахівця, який добре знав би ідеї О. О. Потебні і міг з повною уважністю віднести до його великої спадщини.

Незабаром після смерті вченого вдова покійного М. В. Потебня вирішила привести в систему рукописи: готові видати, а незакінчені віддати для перегляду і видання Академії наук. З цією метою вона запросила В. І. Харцієва і ще чотирьох учнів О. О. Потебні (О. В. Ветухова, Б. О. Лезіна, Р. І. Каширенинова і Б. М. Ляпунова) [6, 1], які приступили до розбору рукописів та впорядкування і переписування чорнових матеріалів третього тому «Из записок по русской грамматике». Робота передбачалась відповідальна і важка: треба було повністю зберегти оригінал, не внести свого; в окремих рукописах були лише натяки, штрихи, їх належало із знанням справи кваліфікувати, віднести до відповідних рубрик, встановити значимість та зв'язок з іншими працями вченого. До того ж, як засвідчують дослідники, почерк О. О. Потебні був дрібний і дуже нерозбірливий. Властивості особистої орфографії, недописані слова, численні цитати на багатьох європейських і слов'янських мовах з написом, характерним лише О. О. Потебні — все це утруднювало роботу над рукописною спадщиною вченого.

При розборі, приведенні в порядок і переписуванні матеріалів третього тому «Из записок по русской грамматике» найактивнішу участь брав В. І. Харцієв, який, крім того, уклав покажчик, більшу частину коректури взяв на себе, а також написав передмову до цього тому, в якій коротко висвітлено процес підготовки рукопису до друку та відзначено органічний зв'язок названої праці з іншими дослідженнями вченого [9, III—V]. В. І. Харцієв — один із перших рецензентів третього тому «Из записок по русской грамматике», він підкреслив надзвичайну цінність і новизну цієї праці та значення її для подальших досліджень у галузі синтаксису [10, 143—162].

В. І. Харцієв був упорядником і редактором іншої праці свого учителя — «Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка», яка вийшла друком у Харкові в 1894 р. Названа робота являє собою десять лекцій з теорії словесності. Цей курс О. О. Потебні читав у себе вдома «на прохання групи дівчат, що не мали доступу в університет» [11, 27]. Як зазначає В. І. Харцієв, лекції записані однією із слухачок майже із стенографічною точністю. Цикл лекцій був представлений дружині покійного М. В. Потебні, яка разом з учнями вченого, і насамперед В. І. Харцієвим, визначила, що за характером методу дослідження і манерою викладу матеріалу, цей курс належить О. О. Потебні і заслуговує бути надрукованим. Текст рукопису, мабуть, переглядався самим лектором, на що вказували деякі правки, зроблені його рукою. Редагування цього курсу належить В. І. Харцієву. Книжка була надрукована з копії, знятої з рукопису дружиною В. І. Харцієва — М. Д. Харцієвою. Передмова написана одним із учнів О. О. Потебні. В лекціях висвітлювались деякі основні моменти поезики О. О. Потебні, прийоми дослідження, особливості викладу матеріалу, характеризувались методичні рекомендації автора щодо вироблення в учнів поетичного мислення під час вивчення аналізованих видів народної творчості [12, I—II].

Після виходу в світ «Из лекций по теории словесности» (1894) та «Из записок по русской грамматике» (1899, т. 3) була видана М. В. Потебнею велика за обсягом і надзвичайної цінності книжка «Из записок по теории словесности» (1905) «за редакцією, а іноді з обробкою В. І. Харцієва» [1, 91].

Зміст заміток і начерків, що лягли в основу названої книжки, пов'язаний з теорією народної поезії, міфом, проблемами народності в її відношенні до вивчення мови й фольклору, а також з питаннями, що стосуються сутності поетичного і міфічного мислення, окремих жанрів фольклору і характеру тропів та фігур.

Марія Володимирівна Потебня спочатку мала намір видавати матеріали з теорії словесності окремими випусками. Таку думку не поділяв В. І. Харцієв. Про це можна лише здогадуватись з його листа від 12 травня 1902 р. до М. Ф. Сумцова [18]. Можливо, в зв'язку з цим дружина вченого змінила первісний план і вирішила видати матеріали окремою книжкою.

Із змістом матеріалів, що лягли в основу цієї праці, В. І. Харцієв був добре обізнаний ще студентом. Як зазначає він, йому пощастивилось прослухати два курси О. О. Потебні з цього предмета: перший, присвячений питанню про відношення поетичного твору до слова, другий — ученню про види поетичної інакомовності, зокрема про тропи і фігури [13, 368]. При редагуванні названої праці В. І. Харцієв показав себе тонким знавцем теоретичної спадщини свого учителя, виявив старанність і уважність при підготовці до друку його рукописних матеріалів. До цієї книжки він написав вступну статтю і уклав предметний покажчик. У пе-

редмові В. І. Харцієв характеризував матеріали, які лягли в основу книжки, визначив зв'язок цієї праці з іншими дослідженнями О. О. Потебні, а також вказав, що «метою видання цих матеріалів було бажання дати особам, які займаються питаннями теорії та історії мови, глибоко продуману програму для подальших досліджень у тому напрямі, від якого можна і належить чекати надто важливих і плідотворних результатів» [14, V—VI].

У 1920 р. при Всеукраїнській Академії наук та Наркомосвіті був створений Редакційний комітет для повного видання творів О. О. Потебні. До роботи цього комітету залучався і В. І. Харцієв. У плані його діяльності зазначалось, що в першому томі буде надруковано «Мысль и язык», а в зв'язку з тим, що «цією книжкою будуть користуватись не тільки кваліфіковані наукові працівники, але й більш-менш широкі кола читачів» [2, 7], то ухвалено додати до неї вступну статтю В. І. Харцієва. У 1922 р. вийшов перший том повного зібрання творів О. О. Потебні з великою вступною статтю, в якій учень Потебні в популярній формі знайомив читача з основними положеннями дослідження «Мысль и язык», з'ясовував «наукову позицію, на яку став Потебня на початку своєї наукової діяльності і з якої не сходив до кінця», а також відзначав методологічні прийоми, якими він користувався при вирішенні основного питання мовознавства» [15, XIII]. В. І. Харцієв підкреслював надзвичайно важливе значення праці «Мысль и язык», доводячи, що вона є «ключ до розуміння всієї його (О. О. Потебні) наукової діяльності і правдивої оцінки важливіших наслідків її» [15, X]. Слід відзначити, що В. І. Харцієв лише популяризував ідеї цієї, як і інших праць О. О. Потебні, без критичної оцінки його поглядів.

Про глибоку обізнаність В. І. Харцієва з ідеями О. О. Потебні, його рукописною спадщиною та активну участь у підготовці до видання його посмертних рукописних матеріалів засвідчує і дружина вченого М. В. Потебня. Так, на повторне листове прохання О. О. Шахматова від 14 березня 1896 р. надіслати відгук О. О. Потебні про працю О. Соболевського «Очерки по истории русского языка» [1884, ч. 1] для вміщення його в першому томі «Известий ОРЯС АН» Марія Володимирівна Потебня у листі-відповіді писала: «Знову вийшла затримка: всі зайняті... Нарешті вдалось запознати одного з колишніх слухачів покійного чоловіка, Харцієва, але він більше 1—2 годин не може присвятити і то вряди-годи. Робота копітка, за три вечори, тобто за шість годин, ми і половини не прочитали, хоч і стаття невелика» [17, 40].

М. В. Потебня не хотіла посилати О. О. Шахматову переписану копію рукопису відзиву, не перевіривши її з ким-небудь із людей знаючих. Саме такою людиною вона вважала В. І. Харцієва, який допоміг їй розшифрувати окремі написання, відредагувати і звірити копію з рукописом відзиву, який був надру-

кований при сприянні О. О. Шахматова в першому номері «Известий ОРЯС АН» (1896).

В іншому листі, написаному також до академіка О. О. Шахматова в 1914 р. М. В. Потебня повідомляла про роботу над підготовкою до перевидання праці свого покійного чоловіка «Два исследования о звуках русского языка». Йшлося про те, що в домашньому архіві вченого виявлено названу друковану працю з багатьма вкладеними аркушами, списаними рукою О. О. Потебні з вказівками, до яких сторінок вони відносяться, крім того, зазначалось, що в книжці наявна велика кількість написів на полях. Такого додаткового матеріалу набиралось понад півтора друкованих аркуша. В цьому листі М. В. Потебня знову згадувала про В. І. Харцієва: «Затримка ще й в тому, як розмістити додатковий матеріал? Звернутися за порадою нема до кого, Харцієв давно вибув з Харкова, директорствує в повітовому місті» [17, 43].

Як бачимо, дружина вченого, видаючи твори свого покійного чоловіка, досить часто зверталася за допомогою до В. І. Харцієва. Він тривалий час (з 1908 по 1937 р.) жив і працював в Єлисаветграді. Зв'язки з ним М. В. Потебня не поривала до кінця свого життя.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції дружина О. О. Потебні передала 15 папок рукописів історико-філологічному архіву при Харківському університеті, а в 1920 р. пожертвувала університету бібліотеку свого чоловіка. «Через Б. О. Лезіна М. В. [Потебня] ще раніше передала В. І. Харцієву частину рукопису «О глаголе» [4, 85], тобто матеріали четвертого тому «Из записок по русской грамматике». Отже, В. І. Харцієв над частинами цього рукопису працював ще до створення Комітету для видання творів О. О. Потебні. Він ґрунтовно знав не тільки зміст цих чорнових матеріалів, а й усну всебічну інтерпретацію, яку давав їм О. О. Потебня на лекціях з російської мови. У своєму описі посмертних рукописів вченого ще в 1892 р. В. І. Харцієв відзначав: «Переглядаючи замітки про дієслово, ми дійшли до сумного висновку, що те, що читалось в аудиторії, не заносилось на папір, а тим часом такого дослідження про російське дієслово і його долю, якого можна було чекати від О. О. [Потебні], російська граматична література довго, мабуть, не побачить» [8, 85]. Це зауваження В. І. Харцієва свідчить про його глибоку обізнаність з рукописною спадщиною свого улюбленого вчителя.

У виробленому плані діяльності Комітету для видання творів О. О. Потебні на 1921 р. зазначалось, що «З невиданого рукописного матеріалу ухвалено підготувати до друку «О глаголе, 4-й том «Из записок по русской грамматике», чорнове редагування після переписки доручено колегії редакторів, а остаточну редакцію доручено В. І. Харцієву» [2, 7].

Рукопис був переписаний, перевірений редакційною колегією, але на цьому робота по підготовці припинилась. Матеріали четвертого тому «Из записок по русской грамматике» були видані лише в 1941 р. Інститутом мови і мислення ім. М. Я. Марра АН СРСР.

В. І. Харцієв був не лише одним із найактивніших упорядників та редактором багатьох посмертних чорнових рукописів О. О. Потебні, він у власних дослідженнях розвивав ідеї свого учителя і популяризував теоретичну спадщину видатного вченого-мовознавця. Найважливіші праці В. І. Харцієва з лінгвістичної теорії поетичної творчості надруковані у відомому виданні «Питання теорії і психології творчості», яке редагував Б. О. Лезин. Серед праць, вміщених у цьому виданні, надзвичайну наукову цінність мали у свій час (окремі з них і зараз не втратили її) такі дослідження, як «Основи поетики Потебні», «Елементарні форми поезії», «Що таке проза?», «Міфотворення, поезія, наука», «Форми поетичного і прозаїчного мислення», «Образність і емоційність у поезії», «Психологія поетичного образу стосовно до виховання» та ін.

В. І. Харцієв часто виступав на наукових конференціях і засіданнях кафедр, присвячених вивченню і популяризації теоретичної спадщини О. О. Потебні. Так, 25 лютого 1928 р. він виступив на урочистому засіданні чотирьох науково-дослідних кафедр Харківського інституту народної освіти з доповіддю «Заповіді Потебні молодим науковим робітникам», в якій висвітлив «основні методи та систему наукового мислення» [3, 4].

Протягом багатьох років учень О. О. Потебні безкорисно, спонукований лише захопленістю ідеями найвидатнішого представника вітчизняної філологічної науки та любов'ю до свого незабутнього учителя, невтомно трудився над упорядкуванням, підготовкою до друку та редагуванням його посмертних чорнових рукописів. Саме завдяки В. І. Харцієву, його всебічним знанням і старанності, побачили світ найбільш цінні посмертні чорнові матеріали видатного вченого. Велика заслуга В. І. Харцієва і в тому, що він у власних дослідженнях розвивав і популяризував ідеї О. О. Потебні та застосовував їх у шкільному і вузівському викладанні, активно прокладаючи дорогу науковим лінгвістичним узагальненням свого учителя, що були осяяні яскравим світлом глибокої мислі.

Список літератури: 1. Айзеншток И. Я., Сицяевский А. Н. Описание рукописей А. А. Потебни.— Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні, ч. 1. Х., 1922. 2. Багалій Д., Ветухов О. Виникнення і діяльність Комітету для видання творів О. О. Потебні.— Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні, ч. 1. Х., 1922. 3. Ветухов О. В. Свято Потебні в ХІНО 25 лютого 1928 року.— Записки Харківського інституту народної освіти ім. О. О. Потебні, т. 3. Х., 1928. 4. Лезин Б. К описанию рукописей А. А. Потебни.— Бюлетень Редакційного комітету для видання творів Потебні, ч. 1. Х., 1922. 5. Овсянко-Куликовский Д. Н. Воспоминания. П., 1923. 6. Потебня М. В. От издательницы.— У кн.: Потебня А. А. Из записок по русской

грамматике, т. 3. Х., 1899. 7. Франчук В. Ю. Олександр Опавасович Потебня. К., 1975. 8. Харциев В. И. Посмертные материалы А. А. Потебни.— У кн.: Памяти А. А. Потебни. Х., 1892. 9. Харциев В. Предисловие.— У кн.: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3. Х., 1899. 10. Харциев В. И. Новый труд по истории языка и мысли А. А. Потебни.— Тр. пед. отд. при Харьковском историко-филол. обществе, 1899, вып. 5. 11. Харциев В. И. Предисловие.— У кн.: Потебня А. А. Из лекций по теории словесности / Под. ред. В. И. Харциева, 3-е изд. Х., 1930. 12. Харциев В. И. Предисловие.— У кн.: Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. А., 1894. 13. Харциев В. И. Воспоминания об Александре Афанасьевиче Потебне.— У кн.: Славянское обозрение, 1892, т. 2, кн. VII—VIII. 14. Харциев В. Вступна стаття.— У кн.: Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Х., 1905. 15. Харциев В. Вступна стаття одного з учнів Потебні.— У кн.: Потебня А. А. Полн. собр. соч., т. 1. Одесса, 1922. 16. Чернецький В. К. Видатний мовознавець і педагог.— Мовознавство, 1968, № 3. 17. Шахматов О. О. і наукова спадщина О. О. Потебні. Публікацію і коментарі підготувала В. Ю. Франчук.— Мовознавство, 1974, № 3. 18. ЦД ІА УРСР у Харкові, ф. 794, спр. 1273.

Н. М. КУЧЕРЕНКО, викл.,
Київський університет

ПРО АСПЕКТИ ЗНАЧИМОСТІ НАГОЛОСУ

Наголос — одна з найвиразніших рис слова, з якою воно за-
своюється й уживається в мовленні,— є явищем фонологічним,
подібним до фонем, що формують слово. Така характеристика
ґрунтується на тому, що слову теж властива смислорозрізняль-
на функція. Це можна побачити з розгляду двох фактів. У зі-
ставляваних словах *каса — каша, каса — коса, коса — кора;*
дуб — зуб і под. так само, як і в таких, як: *орган — орґан, доро-*
га — дороґа смислорозрізняльну функцію виконують відповід-
но фонеми (перший ряд) і наголос (другий ряд). Ще ближчими
за такою функцією виявляються ці явища в тих випадках, де ос-
новою розрізнення значень слів є не заміна фонем в однаковій
позиції (від чого слова стають неоднаковими за своєю формою,
маючи однаковість лише в кількісному складі фонем), а лише
переміщення їх у слові — зміна позиції: *замок — мазок, брас —*
барс, бо — об і под., коли зберігається і якісний склад фонем у
формі слова (шоправда, форми цих слів мають виразні риси від-
мінності в своїй структурі). У словах, де в смислорозрізняль-
ній функції виступає наголос, по суті теж маємо справу з його
переміщенням. Наголос із такою (лексико-семантичною) значи-
містю відзначається в лексикологічній літературі, де він розгля-
дається як засіб розрізнення значень омонімічних слів.

У подібних до розглянутих умовах наголос набуває й грама-
тичного значення: він розрізняє слова, близькі в окремих своїх
граматичних формах (наприклад, *води* і *води*), тим самим роз-
різняються і граматичні значення цих слів. Але в граматиках на-
голос одержує якісно нову характеристику: тут він розцінюється
як засіб — хоч і додатковий — вираження граматичного значен-
ня слова, отже, й як засіб утворення взаємозв'язаних граматич-

них форм, наприклад видових форм дієслова (*вкликати* — *вй-кликати*, *насіпати* — *насіпати*), варіантних форм іменника (*стол* — *сто́лу*).

У літературі про словотворення наголос, як і взагалі фонетичні засоби мови, не привертав спеціальної уваги дослідників, певно, через його скромні кількісні і частотні (функціональні) показники.

Як відомо, встановлення і глибоке дослідження найменших значимих елементів мови, з яких утворюються слова, — морфем — було наслідком аналізу структури слів, насамперед похідних. Наголос же від морфем істотно відрізняється: він — невіддільний від структурних елементів слова, він не може бути представлений сам по собі окремо від них і показаний як однопорядковий з ними різновид «будівельних матеріалів» для слів. До того ж, не завжди є підстави сказати про семантично диференційовані корелятивні пари омонімічних слів, яке з них є твірним, а яке — похідним. Якщо можна дослідити це в тих випадках, де омоніми розвинулись на основі полісемії слова (наприклад, *ко́са* і *ко́са*), то в багатьох інших це майже неможливо (наприклад, *доро́га* і *дорога́*). Тому, очевидно, стає поза увагою дослідників і словотворча важливість наголосу, що не виявляється з такою очевидністю, як в інших мовних засобах.

Дериваційна (словотворча) значимість наголосу відома, адже з цим зв'язане виділення спеціального виду словотворення — фонетико-акцентуаційного, ще не достатньо вивченого. Важливі деривативні властивості того чи іншого мовного засобу розкриваються через обов'язкове в словотворенні встановлення послідовності корелятивних пар — визначення первинного, вихідного і вторинного, похідного слова з своєю власною семантикою, що і є якраз результатом словотворчого процесу. Врахування даних синхронного, а також даних історичного аналізу дає змогу встановити в багатьох випадках похідність (а через це і словотворче значення наголосу) слів: а) слів з ознаками розвинення полісемантичності (*ви́года* — *ви́года*, *поки́дати* — *покида́ти*, *одхо́дити* — *одходи́ти*, *зано́ситись* — *зано́ситись*, *забі́гати* — *забіга́ти*), б) слова докнаного виду з відмінною семантикою (*вихо́дити* — *вихо́дити*), в) віддієслівного іменника (*/пристати/* — *приста́нь* — *при́стань*), г) абстрактного іменника (*білі́зна* — *білизна́*), г) абстрактного іменника (*білі́зна* — *білизна́*), д) множинного іменника (*хлі́ба* — *хліба́*, *землі* — *зе́млі*, *про́са* — *проса́*), е) відіменникового прислівника (*те́пло* — *те́пло*).

Особливо цікавими і важливими є відзайменникові та відприслівникові утворення типу *ні́кого* — *ні́кого*, *ні́чого* — *ні́чого*, *ні́чим* — *ні́чим*; *ніде́* — *ніде́*, *ні́коли* — *ні́коли*, *ні́як* — *ні́як*. Ці утворення з виразно особливою, предикативно характеризуючою семантикою — не тільки свідчення вагомості значення наголосу як засобу творення слів, але й того, що значимість наголосу не обмежується рамками слова. Наведені утворення збагатили систе-

му речень безособових і структурно близьких з ними, розширили можливості синтаксичного функціонування неозначеної форми дієслова в реченні. Ось кілька прикладів речень із займенниковими словами *нікого, нічого*, що не мають форми називного відмінка: *Нічого тут засиджуватись. Нікого було запитати*; з подібними до них словами прислівниковими: *Ніде й курці клянути. Ніколи навіть угору глянути. Протиснутись було ніяк*.

Значення наголосу, яке виходить за межі слова (хоч існує він тільки в слові), виявляється теж у кількох аспектах: а) в аспекті граматичному, коли з ним пов'язується синтаксична організація речення і визначення функцій його складників. Так, у реченні *Славний коваль* прикметник із наголошенням стає присудком, а речення — двоскладним; б) в аспекті логічному, коли наголос виступає засобом логічної організації змісту речення (до речі, зауважимо лише, що з цим пов'язується виділення і третього аспекту — стилістичного). Якщо в словах смислорозрізнення мало в своїй основі відмінності в позиції наголосу, то в реченні логічна організація змісту спирається на своєрідну видозміну, а саме — на посилення його в тому чи іншому слові. Від цього так наголошене слово на фоні слів, наголошених звичайно, виділяється, *увиразняюється* у вимові і тому сприймається з більшою смисловою вагою. Воно стає логічним центром висловлення (від чого й наголос названо логічним), у ньому міститься та особливо важлива і тому нова в даному випадку частина інформації, якою визначається зміст комунікативної спрямованості висловлення. Перенесення логічного наголосу на інше слово істотно змінює зміст висловлення. Це підкреслював К. С. Станіславський, наводячи приклад речення з п'яти слів, де перенесення наголосу дає п'ять різних значень речення (*Я до вас прийду сьогодні ввечері* — *Я до вас прийду...* *Я до в а с...*, *Я до вас п р и й д у...* і т. д.). З таким явищем часто зустрічаємось у живому мовному спілкуванні — воно виразно виявляється в діалозі, у репліках чітко виділяються логічно наголошені слова, а в репліках-питаннях і відповідях вони є співвідносними.

Наведені (далеко не всі) факти свідчать, що наголос є важливо значимий фонетичний засіб мови, який широко використовується (в поєднанні з іншими) як у плані практичної логіко-граматичної організації мовних одиниць — слів і речень, — так і в стилістичному, де правильність і умотивованість наголошення слів пов'язується з естетичною оцінкою.

ЗМІСТ

<i>Кадомцева Л. О.</i> Філологічна наука в десятих п'ятиріччі	3
Лексика і фразеологія	
<i>Ковалик І. І.</i> Українські технічні терміни на <i>-ик, -ник, -альник, -ильник (-ільник), -овник, -івник, -чик, -щик, -тель, -итель, -атель</i> у порівнянні з російськими	8
<i>Пещак М. М.</i> Характер ієрархічних відношень у лексичній семантиці	12
Морфологія і словотвір	
<i>Мацько Л. І.</i> Інтер'ективізація в українській мові	21
<i>Третевич Л. М.</i> Про словотвір українських іменників із нульовим суфіксом, мотивованих дієсловами з префіксом <i>ви-</i>	27
Синтаксис	
<i>Кононенко В. І.</i> Синтаксис перекладів художніх текстів із української мови на російську (прийменникові конструкції)	33
<i>Гуйванюк Н. В.</i> Прийменникові конструкції з присвійним значенням	41
<i>Дорошенко С. І.</i> Безсполучникові складні речення зіставно-протиставного значення	47
Стилістика	
<i>Авксент'єв Л. Г., Ужченко В. Д.</i> Індивідуально-авторські видозміни у сфері фразеології	55
<i>Шляхов О. М.</i> Спостереження над варіантністю побутової лексики говорів Прикарпаття	63
<i>Муромцева О. Г.</i> Розвиток лексики української літературної мови в 60—70-х роках ХІХ ст. (До постановки питання)	69
Методика	
<i>Бондаренко С. Ф.</i> Активізація навчальної діяльності студентів на заняттях з методики мови	79
З історії науки	
<i>Ткаченко В. А.</i> Пам'яті Леоніда Арсеновича Булаховського	84
<i>Чернецький В. К.</i> Упорядник і редактор посмертних чорнових рукописів О. О. Потебні	93
<i>Кучеренко Н. М.</i> Про аспекти значимості наголосу	99

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Кадошцева Л. А.</i> Филологическая наука в десятой пятилетке . . .	3
Лексика и фразеология	
<i>Ковалик И. И.</i> Украинские технические термины на <i>-ик, -ник, -альник, -ильник (-ильник), -овник, -івник, -чик, -щик, -тель, -итель, -атель</i> в сравнении с русскими . . .	8
<i>Пещак М. М.</i> Характер иерархических отношений в лексической семантике . . .	12
Морфология и словосочетание	
<i>Мацко Л. И.</i> Интеръективация в украинском языке . . .	21
<i>Третьяк Л. Н.</i> О словообразовании украинских существительных с нулевым суффиксом, мотивированных глаголами с префиксом <i>-ви</i> . . .	27
Синтаксис	
<i>Кононенко В. И.</i> Синтаксис переводов художественных произведений с украинского языка на русский (предложные конструкции) . . .	33
<i>Гуйванюк Н. В.</i> Предложные конструкции со значением принадлежности . . .	41
<i>Дорошенко С. И.</i> Бессоюзные сложные предложения сопоставительно-противительного значения . . .	47
Стилистика	
<i>Авксентьев Л. Г., Ужченко В. Д.</i> Индивидуально-авторские видоизменения в сфере фразеологии . . .	55
<i>Шляхов А. Н.</i> Наблюдения над вариантностью бытовой лексики говоров Прикарпатья . . .	63
<i>Мирумцева О. Г.</i> Развитие лексики украинского литературного языка в 60—70-х годах XIX ст. (К постановке вопроса) . . .	69
Методика	
<i>Бондаренко С. Ф.</i> Активизация учебной деятельности студентов на занятиях по методике языка . . .	79
Из истории науки	
<i>Ткаченко В. А.</i> Памяти Леонида Арсеньевича Булаховского . . .	84
<i>Чернецкий В. К.</i> Составитель и редактор посмертных черновых рукописей А. А. Потебни . . .	93
<i>Кучеренко Н. М.</i> О аспектах значимости ударения . . .	99

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Киевский ордена Ленина
государственный университет
им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Республиканский
межведомственный научный сборник

Основан в 1972 г.

Выпуск 7

(На украинском языке)

Издательство при Киевском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»

Редактор Л. Л. Щербатенко
Художній редактор Ю. О. Стефанишин
Технічний редактор О. Д. Окопна
Коректор А. І. Бараз

Информ. бланк № 3777

Здано до набору 16.08.78. Підп. до друку 04.01.79. БФ 09052. Формат
60×90/16. Папір друк. № 3. Літ. гарн. Вис. друк. 6,5 ум. друк. арк.
6,91 обл.-вид. арк. Тираж 1000 прим. Вид. № 1155-к. Зам. 8-967.
Ціна 1 крб.

Видавництво при Київському державному університеті видавничого
об'єднання «Вища школа», 252001, Київ-1, Хрещатик, 4.

Київська книжкова друкарня наукової книги республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
252004, Київ-4, Репіна, 4.